РЕШИД МУРАД

ЭРЛИК СЫНАВЛАРЫНДАН КЕЧКЕНЛЕР

РЕШИД МУРАД

ЭРЛИК СЫНАВЛАРЫНДАН КЕЧКЕНЛЕР

Повестлер ве икяелер

Ташкент
Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат
нешрияты,
1983

С(тат).
М 88

Китап акъкъында фикир язгъан Ю. Болат

Мурад, Решид.

Эрлик сынавларындан кечкенлер: Повестлер ве икяелер.— Т.: Адына эдебият ве саньат нешрияты, 1983.—192 б.

Мезкюр джыйынтыкъкъа белли шаир ве язычжы Решид Мураднынъ чешит йыллар девамында яраткъан повестлери ве икяелери кирсетильдилер.

Джыйынтыкънынъ эсасыны тешкиль эткен «Эрлик сынавларындан кечкенлер» адлы повестте халкъ сагълыгъы ичюн джан-юректен къайгъыргъан экимлернинъ себатлы эмеги ве федакярлыгъы акъкъында икяе олуна.

Мурад, Решид. Прошедшие испытания мужества: Повести и рассказы.

С(тат)

М $\frac{4702730200-118}{М\ 352\ (04)-83}$ 99—83..

© Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты, 1983

ПОВЕСТЛЕР

БУЛУТЛАР ЯТКЪАН ЕРЛЕРДЕ

Мукъадеме

«Булутлар яткъан ерлерде» кучюк аджимли, факъат буюк девир—дёрт йыл девам эткен Ватан дженкининъ февкъульаде вакъиалары акъкъында повесть. Эсернинъ баш къараманы Польша топрагъында партизанлар арекетининъ мешур иштиракчиси, Котовский адына отряднынъ командири, «Грюнвальд Хачы» орденининъ кавалери, Людовой Гвардиянынъ Къараман капитаны Умер Акъмолла Адаманов — «Мишка-Татар»дыр.

Умер Акъмолланы мен дженктен эвель бираз биле эдим. Бизни Симферополли шофёр яш, Умернинъ якъын досту, бизге таныш бир группа рус къызлары арасында «Ромка» адынен белли Раим Челебиев таныштыргъан эди. Умер Массандра шарап комбинатынынъ ишлеринен меркез шеэрге сыкъ келип кете, базыларда бир къач куньге къала эди. Не ичюндир, оны чокъусы, Карл Маркс сокъагъында, бизим редакциягъа якъын ерде коре ве озь-озюме, «бу яшнынъ, бизим эксери шаирлер ве эдиплер киби, ады ве фамилиясы Умер Акъмолла олгъаны меракълы», дие тюшюне эдим. Сонъ, «Яш къувет» редакциясында бир-эки танышы олгъаныны да эшиткен эдим.

Умер юксек бойлу, мазаллы, сия къувурчыкъ сачлы, сыджакъ корюнишли бир йигит эди.

Бирден дешетли дженк къыямети къопты... Орталыкъ къарышты... Бир чокъ шейлер унутылды... Ватан дженкинден баягъы сонъки йылларда Польшада партизанлар арекетининъ иштиракчиси, Советлер Бирлигининъ Къараманы полковник Николай Архипович Прокопюкнинъ базы газеталарда намлы партизанлар командири «Мишка-Татар» — Умер Акъмолла Адаманов акъкъында, къараманнынъ тарихий излерине тюшип, араштырувлар япып, нетиджеде язгъан макъалелерини окъуп, нелернидир хатырладым, юрегимде нелердир асыл олдылар.

1971 сенеси мен «Мишка-Татар» меселесинен пек меракълангъан, онынъ тарихынен багълы чокъ материаллар топлагъан ве повесть язмакъ истеген эсли газетаджы, бу иште устазым Амет агъа Озенбашлыгъа, Одессагъа бардым. Девамлы субетлеримизден ве Амет агъа косьтерген белли поляк тарихчысы, язызджы Войцех Сулевскийнинъ «Пуща Сольскийли Татар» «Пуща Сольский ве Замойщина партизанлары» киби очерклерини украин тилинде окъугъан сонъ, Амет агъа меним хатирелеримни тасдыкълады:

— «Мишка-Татар» шу сен бильген Умер Акъмолла олса керек. Аилеси Ошта яшай экен. Мытлакъа барыр, сейлеширим,— деди.

Эртесине исе, «юр, сени генерал-майор Болатовнен таныштырайым», деди. Мени мусафирликке алып кетти. Исмаил агъа Болатов Одессадан четче ерде, денъиз ялысында, ешиллик къучагъында, бир коттеджде яшай

экен. Азбарда, юксек кираз терегининъ салкъынында, стол башында эки эсли адам отура эди. Мен чал сачлы, юксекче бойлу, эсмери адамнынъ Исмаил агъа олгъаныны шу ан къарарлаштырдым. Амет агъа мени онынънен таныштыргъанда, Болатов да орта бойлу, сачлары къар киби акъ, эсмериндже кельген субетдешини косьтерип:

— Сиз де бу адамнен таныш олунъыз. Бу, анавы бизим «Мишка-Татар»нынъ штабында ординарджы олгъан Юзеф Малькодыр. Киевде яшай. Манъа мусафир кельди. Санъа керекли адам, Амет,— деп кулюмсиреди.

Бойле бекленильмез, тек фантастик романларда ола биледжек тесадюфке шашып къалдыкъ. Стол устюндеки «Крымские ночи» коньягына ве Йемен къавесине биз де къошулдыкъ. Энди субет тамамынен «Мишка-Татар» ве Польша партизанлары тарихына чевирильди. Одессадан шу мешур партизан командирини дженктен эвель бираз бильгениме къани олып къайттым. «Я Адаманов фамилиясы не?..» Бу суаль къач сенелер фикиримде турды ве энди мерум Амет агъа бу эсерини не вакъыт язаджакъ, деп юрдим. Олмады.

Ниает, 1980—81 сенелери озюм ишке башладым. Шу эки йыл ичинде Умернинъ балалыгъы, яшлыгъы кечкен Айвасыл коюне эки дефа бардым, бир къач кунь булундым. О догъгъан эвге кирдим, азбарда доландым. Оларны бильген тек-тюк кишилернен лаф эттим. Башталарда Советабад шеэринде, энди Къырымда яшагъан Абдураман Адамановны корьдим:

— Сиз Умер Акъмолла Адаманов деген намлы партизан хусусында бир шейлер эшиттинъизми? Тесадюфен акъраба дегильсинъизми?— деп сорагъанда, о башта шашты, сонъ тебессюмнен:

— Сиз не дейсинъиз?.. Умер меним догъмуш агъам эди де. Акъмолла бабамызнынъ ады. Адаманов исе, сулялемизнинъ фамилиясы,— деди.

Бутюн бу корюшювлерим, бильген ве эшиткенлерим, корьгенлерим шу кучюк аджимли, буюк макъсадлы повестке эсас олдылар.

ИЛЬКИ ВЕ СОНЪКИ ДЕФА

Кунешнинъ пембе чабакълары къаялар, дагълар ве орманларгъа алтын нурларыны сачтылар. Ялтанынъ омузына ерлешкен Айвасылдан ашагъы айлянчыкълы таш ёлнен энген адамнынъ козьлери огюнде, бу эрте майыс сабасында, муджизевий табиат манзарасы кенишлемекте эди. Инсан эмегинен ярашкъан багъ-багъчалар, тютюн тарлалары, авлакъ уфукъларгъа яйылып кеткен ялдызлы зумрют денъиз, гемилер, катерлер дурагъы, лиманлар сукъландырыджы корюнеште эдилер.

Шеэрге къатнагъан автобус токътагъан ерге якъын эвнинъ туташ ешиллик азбарындан сокъакъ ёлгъа эки йигит шенъ лакъырдынен чыкътылар. Бири юксек бойлу, кемалатлы, эсмери, гурь сия сачлы эди. Козьлери де сим-сия эдилер. Дигери онынънен бойдаш, арыкъча беденли, сарышын, богъдай культеси киби перчемли олып, козьлерине ренкни, санарсынъ, денъизден бахшыш алгъан... Кемалатлы йигит:

— Рушти, не дейсинъ асабам, шеэрге, лаф эте-эте, джаяв кетейикми? Ишке даа эрте. Ашыкъмагъа аджет ёкъ. Сонъ, Массандрагъа автобуснен кетермиз,— дей.

Сарышын яш бу теклифке хошлана:

— Эльбетте джаяв... Чевре муитке, табиаткъа бир бакъ, Умер. Бу насыл ава, насыл саба... Бойле вакъытта ёл юрмек вуджуткъа, юрекке файда. Сагъламлыкъ,—деп достунынъ истегине къошула о.— Кунеш догъды амма, пиченликлерде чыкъ данелери аля йылтырамакъта, этрафта къушларнынъ нагъмелери тесирли аэнкленмекте...

Омуз-омузгъа адымлап, шенъ сейлешип кетелер.

— Демек, Рушти, шарапчылыкъ комбинаты акъкъында да язаджакъсынъмы?..

— Язаджагъым. Сизинъ Массандра истисалында бир къач дане бакъыладжакъ месееле бар. Шуларны котерип чыкъмам керек. Газета идаресинден шунынъ ичюн ёлладылар, Умер.

— Меселя?..

— Меселя, дигер шарапларнынъ да лезет ве колорит кейфиетини «Рислинг» ве беяз, гульгулю «Мускат» севиесине котерюв, сонъ, ишханенъизде агрегатлардан, механизмлерден толусынен файдаланув меселеси...

Умер куле.

— Десе шу меселелеринънен багълап, бизим агрегатлар, механизмлер ве автомашиналар паркыны да дюрюльдетеджексинъ?..

— Бу шубеленювнинъ къайдыны парк башы Яков Голованов чексин. Сен анда баш механиксинъ.

— Ойле я, амма Яша агъа да яхшы адам да...

— Яхшы адам бу даа яхшы хадим, хызметчи демек дегиль,— деп куле Рушти.— Табиаты, озюни алып барувынджа юваш, зарарсыз яхшы адамлар арасында ойле истидатсыз, беджериксиз, чолпа я да къоркъакъ нусхаларгъа расткелине, корьмелисинъ... Достунынъ башы белягъа къалса, я да алы агъырлашса, бир ильгекке огърамайым дер де, четке къачар. Къомшусынынъ эви янса, сёндюрмеге ярдымлашмаз...

— Бу белли меселе,— Умер лакъырдыгъа къошула, элинен четке ишарет эте.— Бир къач зыпкъын анавы ерде бир къадынгъа илишсе, я да биревни ура башласа, кечер кетер. Билемиз. Топлашувда якъын аркъадашыны акъсыз тенкъид этселер, озюнинъ фикирини сёйлемез, ичине ютар. Амма, Яша агъа ойле сой виджднсызлардан дегиль. Табиаты, шахсиети, эмеги ве эрлигинен яхшы адам, достум.

Рушти онынъ омузыны таптады:

— Анълашылды, инсаниетли экен. Сен бизим тарафкъа энди не вакъыт келеджексинъ?

— Ёл тюшсе, бир бармакъ керек эди. Вера анасыны сагъынгъаныны хатырлатабере. Сенинъ Анянъны да корьмек истей.

— Раатлыкъ куню кельмейсинъми?

— Бир къач куньге бармакъ яхшы да...

Массандра комбинатынынъ теджрибели механиги эм де шофёры Умер Акъмолла ве улькe яшлар газетасынынъ эдебий хадими Рушти Сафер, озьлери деген киби, «севги романында» танышкъан, достлашкъан эдилер. Яни экиси бир мектепни битирген, маалледеш

эки дост къызны севгенлери ве оларнынъ пешинден юргенлеринден себеп кино-театрлерге, шеэр багъчасына бирге бара эдилер. Базы акъшамларны танго, фокстрот янъгъырагъан оюн мейданларында кечире эдилер. Яшлыкъ сени, шу къайнакъ эмек, гурьдели йылларнынъ джошкъунлыгъы, бойле озюндже февкъульаде севгиси оларны бири-бирине къавий багълагъан эди. Умер меркез шеэрде йыллыкъ механизаторлар курсыны битирген сонъ озьлерининъ коюне къайтса да, олар онунджы сыныфны берабер битирген эки къызгъа эвленген эдилер.

Иште дюнь Умер Массандрагъа иш ёлланмасынен кельген Руштини корьгенинен:

— Мусафирхане хусусында ич лаф этме. Эвге кетемиз. Акъшамлары бизде олурсынъ, — деп, оны озю мусафир этти.

Умернинъ анасы — огълу киби эсмери, факъат назик вуджудлы, муляйим черели Умютгуль апте ве онынъ комбинатта лаборант чалышкъан къарысы Веранынъ азырлагъан лезетли миллий емеклери софрасында эки дост бу куньки ишлери ве хаяллары акъкъында дертлешкен эдилер. Экиси де айны бир йылда догъгъан, йигирми алгышар яшына кельген бу эки акърандашнынъ ярынгъа ёллары кениш эди, эльбетте... Умер, «мен шофёрлыкъны арбий хызметте булунгъанда огрендим. Эм болюк командири эдим. Энди бель багълап окъусам, мен Умер Акъмолла Адаманов, бир автотехник зенаатына малик олмайджагъыммы», деп гъурурнен тасавур эте эди.

Умер пек джошкъун, хош теэссуратта йырлап башлады:

Къара-кер атымны эгерлеп,
Салдым ёлгъа, ай,
Дёрт орьмемни дёрт буклеп,
Алдым къолгъа, ай...

— О-о, яша!..— Рушти де джоша, йырнынъ макъамыны сызгъырып текрарлай.

Олар, иште, бойле къызгъын лакъырдынен юксек къыр ёлдан шеэрге келип тюшкенлерини дуймай къалалар. Автобускъа минелер. Ёл — Массандрагъа...

Факъат: майыс айынынъ бу сонъки сабасы оларнынъ сонъки корюшюви, бу къыскъа ёл, бирликте сонъки ёлу олгъанына рухтан гъафлет эдилер. Бойле этрафлы субетлешюв, юректен дертлешювлери ильки ве сонъки дефа олгъаныны билирми эдилер?! Эльбет, ильки ве сонъки дефа...

КЪАСЫРГЪАЛЫ ЯНГЪЫНДАН БИР МЕКТЮП

Рушти, дагълар къучагъында шу койдеки корюшювден сонъ, достуны бекледи, Умер кельмеди. Мектюбинде иши сыкълет олгъаныны язды. Арадан баягъы вакъыт кечти. Беклев куньлеринден биринде: журналист йигит рефикъасынен берабер Адамановларгъа бир барып кельмеге ниетленгенде, бутюн гедже челеклеп ягъмур къуйды, пенджерелернинъ джамларына шыпыртты, ири-ири тамчылары къалдырымларда, ягъын сувларда секириклеп шувулдады.

Саба эртелейин исе, къары-къоджа радиодан фашизм Германиясынынъ Советлер Бирлигине хаинане далгъаны ве дженк башлагъа-

ны хаберини эшитип, шашып къалдылар. Олар экевлешип ишке кеткенде ягъмурдан сонъ тазерген сокъакълар козьлерине кускюн, кедерли, даа мукъаддес ве къыйылмаз алда корюнди. Иш ерлерине ашыкъып адымлагъан адамларнынъ юзлеринде теляш, асабийленюв сезиле эди. Сонъ, эали арасында, фашист къузгъунларынынъ шу гедже Киевге, Севастопольге бир къач бомба ташлап къачкъанлары хусусында ве дигер лафлар даркъалды, айдут душмангъа умум джемиет нефрети къайнады...

Бири-бирине мусафирликке барып келювлер, тюрлю кезинтилер кишилернинъ анъындан силинген эди. Бирдем халкъ бутюн кучюнен Октябрь Ватаныны къорчалавгъа къалкъкъан куньлер акъымында тынчыкъ бир июль сабасы Вера Адаманова «Яш къувет» газетасынынъ идаресине, Руштиге кельди, учь коше букленильген, орьселенген мектюпни онъа берди. Козьяшларыны сильди:

— Умерден. Санъа, Анягъа селямы бар...— деди.— Житомир шеэринден ёллагъан. О тарафларда дженк, джебэлер къыямети... Бу мектюп бизге насыл келип чыкъкъан бильмем. Демек, ёллар ачыкъ экен...

— Вера Дмитриевна, о тарафларгъа душман даа сокъулмады. Амма, бильмейим, анда Ватан дженки эп алевлене... Ордумыз гъарпта гитлерджилерни дегерли урмакъта... Ойле-е,— Рушти мектюпни ачты ве келинчекни тынчландырмакъ истеди.— Бу селямнаме, сагълыкъ хабери къасыргъалы янгъындан кельген мектюп, Вера. Тешеккюр. Я Умер джебэге не вакъыт кетти?

Вера къайгъылы эди.

— Дженк башлагъанынынъ экинджи куню.

Тюшюнджели журналист башыны саллады:

— А-а, о арбий курс кечти де. Бельки, танкчылар къысымына да ёлланылгъандыр...— О бир къундакъ баласынен Умютгуль аптенинъ янында къалгъан яш анагъа енгильден назар ташлады: «Энди бойлелери бинълернен... Лянет санъа, Адольф Гитлер, Авропа алемине, бизим юртумызгъа насыл дешетли фаджиалар, афатлар ёлладынъ ит огълу ит!..» дие океленди. Вераны аджыды: «Сен де энди ким биле насыл къыйналырсынъ...» деп тюшюнди.

— Вера, сизге Анянен кетеджек олып азырлангъанда бу алевли фелякет чыкъты. Бир тарафта умумий вазиет, дигер якъта ишимизнинъ джиддийлешип кетюви токътатты бизни. Амма, насыл ярдым лязим исе яз, Верочка...

— Тешеккюр. Шимди эр кес бир алда, бир къасеветте,— деди баш эгип отургъан келинчек.

Бир къач кунь озь анасынынъ янында булунгъан Вера, август айынынъ башында, козьяшларыны токътатып оламагъан Анянен берабер Руштини де джебэге озгъардылар. Аня Симферополь вокзалында кочюп кеткен эшелон артындан севимли эрине мавы къыйыгъыны саллады:

— Арбий къысымынъны, булунгъан еринъни мытлакъа яз! Мен гонъюлли барырым! Яз, Руштиǃ..— деп къычырды.

Амансыз дёгюшлерде вахшийлернен богъаз-богъазгъа тутушмагъа кеткен ватанпер-

вер йигитлер юкли вагонлар чоюн рельслер бою сурьатыны эп арттырды. Оларны озгъаргъанлар аркъада озь кедерлеринен къалдылар. Электрик къандиллерини сёндюрип, къаранлыкъ ичинде къалгъан шеэрни толгъан ай шавлелери къара-мавылыкъ корюнишинен акс эте, вокзални айдынлата эди. Факъат, шимди, экиси эки джебэнинъ атешлерине дженкявер йигитлерини озгъаргъан, бойдаш, экиси де кесик сия сачлы, экиси де мор козьли лаборант Вера ве эмшире, медицина институтынынъ студенткасы Анна ичюн чевре зифт къаранлыкъ ичинде эди. Эвельси бир мектеп бир сыныфнынъ талебелери, омюрлик дост бу эки яш келинчек экиси де бир тюшюнджеде эдилер. «Энди Руштиден де бир мектюп, хабер келирми экен?... Атешли дженк мейданларында оларны не беклей?.. Такъдирлери насыл, кери дёнерлерми?.. Рушти де шу къасыргъалы янгъындан бир мектюп... ёллармы экен».

ДЕШЕТЛИ, ХАБЕРСИЗ АЙЛАРДА...

«Кузь ягъмурларнен, къаарь-къасеветнен башлады. Акъ денъизден Къара денъизге къадар кенишлеген, халкъ тилинде лянетленген муаребе ташкъынынынъ ялынлары мемлекетимизнинъ эп ичерсине яйылмакъта. Къутургъан къашкъырлар сынъырлар бою шеэрлер, койлерге джанаварларджа далмакъталар... Джебэ кечкен ерлерде эалининъ козьяшларыны, бахтсызлыгъыны, харабелерни, телеф олгъан медениет, илим байлыкъларыны, янгъан табиат муитини тасвир этмек биле мумкюн

дегиль. Ниджe-ниджe генчлер къанлы чарпышмаларда эляк олмакъталар. Ниджe-ниджe аилелернинъ босагъаларында эбедий айрылыкъ, асретликнинъ къоркъунчлы кольгелери, аизары, матем айлары турмакъталар...

Орталыкъ пек къарышты... Бир ай огюне мен де эвимизге ве Верадан алдыгъым джебэ адресине — арбий къысымнынъ номерине сейяр почтанен эки мектюп ёллагъан эдим. Джеваплары ёкъ. Демек, энди, ёлларда да вазиет чаталлы...»

Рушти Сафер де Украина дёртюнджи джебэсинде душмангъа къаршы къатты урушлар алып баргъан Элли биринджи Орду, Йигирми бешинджи дивизиясы Докъузынджы пияде аскерлер полкынынъ штабына экинджи адъютант вазифесине тайинленильген эди. О бундан учь йыл эвельси, айны шу полкта взвод сиясий ёлбашчысы оларакъ арбий хызмет кечкен эди. Бу афатлы боранда да озь къысымына тюшти. Шимди Рушти, журналистке хас тарсыкъувнен, ян дефтерине шу юкъарыда тырнакълар ичинде косьтерильген сатырларны язды. Терен тюшюнджеге далды. Очаковнынъ дживарында агъарып тургъан эвчикке ерлешкен штабнынъ ачыкъ пенджересинден ичери салкъын ель кире, тышта ягъмур сепелей, денъизде акъ сачлы далгъалар ойнай, шувулдай эди. О, ярым сааттен сонъра, радиодан, душман ордусынынъ Житомир шеэрини забт эткенини эшитип, юрегинде терен яныкъ ис этти: «Умер не олды экен?..» Тамам бу арада фашист самолётлары Очаковны ер сарсытыджы бомбалавгъа туттулар. Уйлеге якъын исе, шеэр кенарларында аман-

сыз урушувлар алевленди, эм о чокъ куньлер девам этти...

Даа сонъра исе, Херсон, Скадовск этрафларында козь ачтырмаз бомбалавлардан биринде мушкюль яралангъан адъютант, уйкен лейтенант Рушти Сафер Кисловодскте арбий госпитальде бир айдан зияде ятты. Сонъра дженкявер сафкъа къайтты. О вакъыт узакъ Къырым ярымадасында шиддетли дёгюшлер кетмекте эди. О, севгисининъ якъыджы матемини, гузель яресинден марум къалгъаныны бильмей эди. Гонъюлли суретте джебэге арбий эмшире оларакъ кеткен ве севген эри булунгъан къысымны тапып оламагъан Анна Причалова Ор къапыда туташкъан мисильсиз къанлы куреш мейданларында, яралыларгъа медицина ярдымы косьтерген вакъытта эляк олгъан эди.

Украинанынъ биринджи джебэсинде — Кременец янларында гитлерджилерге къаршы фелякетли урушларда иштирак эткен кучюк лейтенант досту — Умер Адамановнынъ агъыр яралы ве эссиз алында душмангъа эсир тюшкенинден де хаберсиз эди. Вахший басъкъынджылар шу тарафларда эсир тюшкен къызыл аскерлерни, шимди кимнинъ насыл алда олгъанына бакъмадан аман вагонларгъа юклеп, эрек Польша топрагъына — та Ченстохова дагълары, орманларына айдагъан эдилер. Анда чевреси он метр юксекликте къазыкъларгъа чектирилип мыхлангъан тикенли, электрик токлу теллернен сарылы къоджаман концентрацион лагерьде эсирлернинъ озьлерине землянкалар къаздырып, ер асты дуракъларыны яптыра эдилер. Совет эсир аскерлерине чыданылмаз джанаварлыкъларнен

къылына, шаркъий Авропа иллерининъ аскерлерини, офицерлерини пек чекиштире эдилер, айдутлар. Анда, Освенцимде, фашизмнинъ инсанлыкъкъа къылынув-къыйнав зулумынынъ энъ мудхиш азаплары къулланыла эди. Кучюк лейтенант Адаманов да бу лагерьде, бу тирилер мезарлыгъында эди.

ПУЩА СОЛЬСКИЙ КЪАРТАЛЛАРЫ

Ченстохова эсирлер джеэннеминде тек кучюк лейтенант Адаманов дегиль де, атта, эссиз контузия алында эсир тюшкен генерал-майор Огурцов да бар эди. Озюнинъ рутбесини гизлеп, залым езитлернинъ ич бир сорагъына джевап бермеген бу къоркъу бильмез, челик ирадели адамны лагерь джеллятлары совет лейтенанты саныл, пек фена вазиетке макюм эткен эдилер. Ахыры, бойле зулум шараитта о тиф хасталыгъына огърап, концлагерь лазаретине ташланылды.

Лагерь сакъчылары, янларында тиллерини чыкъарып чапкъалагъан копеклеринен берабер, эр кунь танъ ярыгъында эсирлерни ишке айдай, шу ач-чыплакъ, такъатсыз мабюслернинъ эндекли-тёпели ташлыкъларда сюрюнгенлери, абынгъанларыны делиджесине къамчылай; оларгъа орталыкъ къараргъангъа къадар терек кестире, агъач пычтыра ве азырлагъанларыны автомашиналаргъа юклете эдилер. Ягъмаджылар эсирлерни бурунларындан къан кельгендже чалышмагъа мeджбур эте эдилер.

Бойле эзиетли эсаретте учь айдан зияде вакъыт кечти. Джанлары янгъан, юреклерин-

де интикъам океси къайнагъан дюньки аскерлер бу инсан даянмаз эскенджеден, акъаретли къуллукътан насыл къуртулув чарелерини ойлана башладылар. Эр кунь ормангъа келе-келе бу дагълы ерлерни энди бираз огренген бир группа яшлар исе, Польшада алдын, баягъы яшагъан рус йигити Сергей Баранов ве Умер Адамановнынъ тешеббюси, етекчилигинен лагерьден къачувны кенъештилер. Кенъештилер, эм учь куньден сонъ ниетлерине наиль олдылар. Сувукъ къыш сабасы эди. Автомат тюфеклерини азыр туткъан учь фашист солдаты, янларында эки копеги олгъан алда, энъ арекетчен корюмли он еди яшны орманнынъ терендже ериндеки юксек къалын чам ве эмен тереклерине алып барды, чабик чалышмаларыны эмир этти:

Арбайтен!*

— Шнелл!**

— Шнелл!— дие къычырыштылар.

Умер ачувнен:

— Шнелл!..— деп текрарлады.

Бу февкъульаде кускюн бир февраль саари ормангъа къоюю чал туман саркъувы, яшларнынъ мерамына пек уйгъун шараит олып, олар кунь эвель сёйлешип анълашкъанлары киби, деръал ишке бельсендилер. Адаманов: «Шнелл!» деп, янындаки сакъчы солдатнынъ автоматыны чекип алды, къафасына яндырды. Дигерини Баранов уруп йыкъты. Къыскъа патырды, къуршун атылувлары... Учь сакъчы ве эки копек джан бердилер. Эйат, учь эсир де ерге серилип къалды. Бир къач

* Чалышынъыз!

* Чалт!

миллет йигитлери — дёрт рус, учь украин, учь къырымлы, бир эрмени, бир черкес ве бир аджар орман сыкълыгъына синъип кеттилер.

Бу «бригаданы» лагерьде кеч вакъыткъадже беклеген фашистлер меселени анълап, афакъандан тиллери тутулды, лагерьде къыямет котерди, зулумландылар. Амма, олар къаш къарарггъандан сонъ шу этрафтаки орманларгъа кирмеге къоркъкъанларындан себеп беклемедиклери бу вакъиа ерине экинджи куню саба етип кельди, озьлери «шаркълылар», адландыргъан къачакъ яшларнынъ «ишини» корип, вуджудлары бузлагъан киби титредилер. Къачакъ яшлар исе, бу вакъытта, Зелёнуе кою дживарында, орман четинде булуна эдилер.

Адаманов ве Баранов тесадюфен шу ерде пейда олгъан эки яш къадынгъа ёргъун, теляшлы йигитлернинъ кимлер олгъаныны сёйледи ве, имкяны олса, оларны койде бир къач кунь сакълап турмагъа ярдымлашмаларыны риджа эттилер. Фашизм айдутларына нефрети къылыч киби кескинлешкен кой джемаатынынъ ой-фикирлерини терен бильген къадынлар бунъа истекнен разылашты, яшларгъа акъшамгъа къадар бу якъын орманда беклемелерини танбиледилер. Ниает, чевреге къаранлыкъ саркъкъанда шу эки къадын эки койлюнен кельди, къачакъ яшларны алып кетти, койде анда-мында ерлештирдилер. Яш совет офицери Адамановны исе, шу эки къадындан бириси — Марина адлы яш келинчек озь эвине алды. Джеллятлар оларны энди араштырмакъ къабилиетинде дегиль эдилер.

Адаманов, тез куньлер ичинде, Зелёнуе коюнде душмандан гизленген алты къызыл

аскерий ве мааллий койлюлерден ибарет ватанперверлер группасыны озь такъдирдеш йигитлеринен бирлештирди, отуз эки силяндаштан ибарет дженкявер партизан отряды мейдангъа кетирильди. Олар узун бойлу, эсмери юзлю, сим-сия къувурчыкъ сачлы, сакъалы оськен, сыджакъ къанлы эм атик кучюк лейтенантны бегенди, отрядгъа командир сайладылар.

Командир:

— Отрядымызгъа комиссар да керек,— деди ве оларнен къачып кельген черкес йигити — оджа, яш коммунист Николай Изахановны озю теклиф этти.

Койлюлерден бири исе:

— Бизим арамызда Польша ордусынынъ бир къысымында штаб ординарджы олгъан джесюр ватандаш Юзеф Малько бар. О да унутылмасын. Керекли адам,— деп, орта бойлу, сыджакъ къанлы, эсмеридже кельген къырджыманны косьтерди.

— Озь ишине кечсин...

— Штабымызда олсун,— дедилер партизанлар.

— Яхшы,— деди командир,— ординарджы да керек.

Сонъра Бильгурайск орманларындан баскъынджыларнынъ энъселерине апансыз дарбелер эндирип тургъан поляк офицери Ян Кендранынъ кучьлю партизан отрядынен багъланып, олардан ярдым силя истемек къарарына кельдилер.

Аджеле корюшювлер, сёйлешювлер олып кечти ве бир афта ичинде койлюлернинъ пичен арабаларына юклю карабинлер, автоматлар, гранаталар ве ящиклернен къуршун ке-

тирильди, Зелёнуе коюнинъ душманнен оладжакъ курешке чокътан азыр ватанперверлери ат-арабалар такъыштырды, пулемётлар биле такъыштырдылар. Эсирлер лагеринден урьян-пурьян, ипрангъан чуллу урбаларнен къачкъан эсирлерни эллеринден кельгениндже кийиндирген койлюлер оларгъа эр джеэттен къол тута эдилер. Эм агъыр яралангъан партизанлар олса, эвлерине алып, гизли суретте тедавий этеджеклерини бильдирдилер.

Ниает, 1942 сенеси баарининъ башында, отряд арбий арекетлерге бельсенди. Олар партизанлар лагери ерлешкен Пуща Сольский орманларындан, дагъларындан, Вепш озенининъ юкъары акъынтысы бойларындан отькерильген шемшек чыкъышларда шу якълардаки ёлларда арекет эткен душман обозлары ве транспортынынъ керванларына дарбелер эндире, оккупантларнынъ арбий техникасыны апансыздан телефке огърата эдилер. Бойле операциялардан биринде, апрель орталарында, Адамановнынъ джесюрлер отряды Ченстохова ёлунда орманга, агъачкъа кеткен беш автомашинаны граната ве къуршунлар бурчагъына тутты, дёрт машинаны якъты ве он беш сакъчыны ольдюрди, зарар корьмеген бир автомашинаны орманга айдап кеттилер.

Койлернинъ эалиси де энди баягъы къуветлешкен эдилер. Орманларда, дагъларда доланып юрген поляк, чех ве башкъалары къошулгъан бу отрядны макътай, онъа базана, эллеринден кельген ярдымларны япа эдилер. Халкъ арасында оларнынъ акъкъында чокъ эйи сёзлер айтыла эди:— Пуща Сольский къарталлары!..

ЭФСАНЕ БАТЫРЫ «МИШКА-ТАТАР»

Кет-кете эркянында элли беш партизан олгъан отряд гъарез душманны аркъасындан яндыргъан демир юмрукъкъа чевирильди. Бу энъсе къырыджы юмрукънынъ шиддетли бир дарбеси 1942 сенеси майыста Томашув — Люблин ве Тарнуватка магистралине бириндже дефа уджюм этти. Душманнынъ энъ къатнавлы трактына чевирильген, арбий техникасы ве джанлы къуветлери эп арекет этип тургъан бу къайнакъ ёлны гитлерджилернинъ «Кок жандармлар» денильген кучьлю гарнизоны ве ерли полислер къорчалай эдилер.

Майыс айынынъ йигирминджи куню эди. Эки тарафында кимерлери янгъан куйген чечекли эскемчеклер аджыныкълы корюнген кениш ёлдан ири беяз хачлы учь къара «Тигр» танкы ве бир къач автомашина «шаркъий джебэ» тарафкъа кете эди. Орманлар ичинден афатлы рузгяр чабиклигинен чыкъкъан отряд танклар ве машиналарны аман гранаталар ве пулемётлар атеши фуртунасына огъратты. Бир танккъа командир Адаманов усталыкънен эки граната яндыргъаны киби «Тигр» алевленди, джесаретли йигитлер дигер экисини ве дёрт автомашинаны интикъам атешинен къара думан ялынлары ичинде къалдырдылар. Апансыздан олгъан бу запартадан эсини джойгъан жандармлар ве полислер ёл янларында серилип яткъан он алты джесетке бакъмай, табана къувет къачтылар. Сергей Баранов айдутларнынъ артындан:

— Бекленъиз, биз даа келирмиз!— деп юмругъыны саллады.

Партизанлар бир олюо, учь яралы аркъадашларыны махсус япылгъан енгиль арабагъа къоюп, Пуща Сольскийге кери чекильдилер.

Билгурайск учурымлы дагълары, гурь орманлары ве ташкъын озенлер юксекликлеринде, не ердедир, кене чыкъа башлагъан Польша Людовой Гвардиясынынъ «Гвардиста» газетасы янъы учюнджи номеринде бу буюк операция хусусында дегерли сатырларнен бильдиререк: «Томашувда, Люблинде жандармлар ве полислер юкъусыз къоркъудалар. Оккупантларнынъ фодуллыгъы бозулды... Бургомистрлер Замосцье тарафкъа джайдылар. Пуща Сольскийли Татарнынъ отряды энди шу шаркъий районларымызда ве Белжц янларында джесюрликлер косьтерип, Буг бетке кеткен душман арекетини къыйырчыйыр эте, деп язды, Адамановны ифтихарнен «Пуща Сольскийли Татар» дие адландырды.

Сольский партизанлары Замосцье районларында да душманнынъ юкъусыны къачырдылар. Янъы тизильген партизан отрядына эалининъ итибары артты. Адамлар эр ерде бу отрядны тильде дестангъа чевире башлагъан ве онынъ етекчиси гъает джесаретли, атик, душман элине тюшмез бир йигит олгъаныны сёйлей эдилер.

Умер базы вакъытларда къыйын алда олса биле, Зелёнуе коюне бара, Маринанен корюше эди. Маринанынъ яш къоджасы дагълыларнен баскъынджы карателлер арасында олгъан чарпышмада яралы алында якъаланып ольдюрильген эди. О корюшювлерден биринде Умерге къоджасы ичюн фашистлер-

ден интикъам алмакъ мерамы барлыгъыны ве разведкаджы оларакъ партизан отрядына кетмек истегенини айтты. Эм сёзюнде турды, Умернен берабер кетти. Айны шу афтанынъ ичинде, отряд бекчилери, кестирме ёлчыгъы биле олмагъан дженкявер лагерьге такъагтан кесильген, азгъын ве узунджа бойлу, ешиль козьлю бир къызны етеклеп кельдилер.

— Юзефка шеэри якъынындаки Боровец коюнденим — деди къыз.— Адым Тася. Юртумызны забт эткен къатиллерге юрегимде нефрет алевлене. Студент агъамны поляк яшларынынъ «Халкъ интикъамджылары» гизли тешкилятында иштиракчи олгъаны ичюн гестаподжылар аттылар. Лянет оларгъа!.. Душмандан интикъам алмакъ ичюн сизинъ сафынъызгъа къошулмакъ истейим. Силя беринъ, немсе тилини яхшы билем, разведкаджы олурым.

Командир тюшюнджеге далды. Комиссар Изаханов къызгъа аджыныпбакъты:

— Къач яшындасынъ?

— Он секиз.

— Пек яш экен,— деди Малько.

— Ёкъ, келише. Яхшы къыз. Берген бутюн вазифелеринъизни онынънен берабер эда этермиз,— деп, Марина Тасяны къуджагъына басты.

— Акъикъатен ишанчлы къыз. Ана-бабасыны таныйым. Ишчилерден,— дие къошты бир киши.

Бойлеликнен отряд даимий разведкаджыларына малик олды... Олар этрафтаки шеэрлер, койлер ве демир ёл станциялары, озенлернинъ лиманларына барып, магистраль ёл-

лардан кямилликнен кечип кетерек, отря; штабына къыйметли малюматлар, хаберлеј кетирип башладылар. Иште, бойле разведк: бильдирювлери эсасында отряд яз айлары ичинде бир сыра апансыздан япкъан уджюм леринде, Жешув-Сандомир орталыкъларынд: забт этиджилернинъ артындан къыйратыджы операциялар отькерген эди.

Маринанынъ незакетнен Умерни «Мишка: деп адландыргъанындан, сайысы етмиш беш партизангъа еткен отряд онъа «Мишка-Татар: лагъабы такъты. Бу командир разведкаджы ларнынъ ишлеринен, ормангъа кетирген ха берлеринен гъает меракълана эди. Бу атик мерд йигит, комиссар ве дигерлерининъ ити разларына бакъмадан, трофейдеки фашис: офицери урбасыны кийип, узун сачларыны пос мыйыгъыны ве сакъалыны пуфландырып озю де разведкагъа бир къач кере бары кельди. Душман патруллери дюльбер эндам лы, корюмли, джиддий Оберлейтенантны токътатып, документ сорамагъа джесарет эт мей эдилер.

Пуща Сольский ве шу тарафларгъа къом шу ерлерде беш айлыкъ партизан сеферинден сонъ, яз ортасында, базы турмуш себеплери нен отряд Зелёнуе коюне келип кирди. Серин июль акъшамы эди. Кой джемааты дагълар орманлар къарталларыны къучакъ керип хошнут къаршылап алды. Амма эртеси куню танъда апансыздан хышымлы беля къопты Койде булунгъан отряд сайыджа арткъач СС-чилернинъ сарымында къалды. Къанлы, ша-маталы чарпышма къайнады. СС командан-лыгъынынъ махсус эмиринен «Мишка-Татар»-нынъ отрядыны тамамынен ёкъ этмек ичюн

тырышкъан фашистлер не къадар урушсалар да, озь макъсадларына иришип оламадылар. Партизанларгъа койлюлер де къолтуттылар. Бир кунь сабадан акъшамгъадже девам эткен къанлы, янгъынлы урушта йигирми айдутны гебертип ве еди дагъ къарталыны гъайып этерек, душман къамачавындан чыкъып кеттилер. Бу ерлерде койлерден он беш яш даа отряд сырасына кирди, Пуща Сольскийге кеттилер. Оглеринде исе — «Пуща Сольскийли Татар». Шу отряднынъ командири халкънынъ айткъанына коре, ойле джесюр, ойле къоркъу бильмез экен ки, онъа не къуршун, не де сюнгю отьмей экен. Эр насыл къамачавдан, чырмавдан къуртулып чыкъа эмиш эфсане батыры «Мишка-Татар»!..

ДАГЪЛАРДАН ЭНГЕН ЙЫЛДЫРЫМЛАР

Томашув — Мазовецкий уездинде ер тепинип къутургъан СС ве СД команданлыгъынынъ эмиринен ССчилер, «Кок жандармлар» партизанларнен сыкъы багъ туткъан Зелёнуе коюнинъ эалисини вахшийджесине джезаладылар. Бир чокъ адамларны къапатты ве, джемаат эсини башына топламаса, тюбю-тамырындан якъаджакъларыны ресмий оларакъ бильдирдилер. Бутюн бу джанаварлыкъларгъа бакъмадан, къоркъмай шу койге барып кельген Марина Ковальская отряд штабына аджеле хабер кетирди:

— Бизим койде тешкиль олунгъан «БХ» — «Курешчи яшлар» ватанперверлер гизли тешкилятынынъ йигитлери совет генерал-майоры Огурцовны концентрацион лагерь лазаретин-

ден алып къачкъанлар. О, тюзельген, сагъ-лыгъы еринде экен,— деди Марина ашыкъып сёйленерек.

Командир пек севинди:

— Демек, Людовой Гвардия штабына япкъан риджамыз амельге кечирильген.

— Даа сонъ,— деди Марина,— о энди Людовой Гвардиянен къавий багъланып, сиз Замойщина деген Замосцьеде къаялыкълы сарп къырлы орманларда джебэден кесилип къалгъан, шашмалап юрген къызыл аскерлерни, юрт-север койлюлерни, озь этрафына топлагъан, Гвардиядан ярдымлар алгъан шу отрядгъа командан экен. «Мишка»нынъ, бизим отряднынъ джесюрликлерине, оператив чыкъышларына буюк къыймет кесе экен...

Биринджи Къызыл Атлы Ордуда эскадрон командири олгъан, граждан дженки йылларында беязларгъа ве акъ полякларгъа къаршы кескин къылыч урушларыны кечкен Сергей Яковлевич Огурцов Замойщина тарафларны баягъы бильгенинден бу уездде партизанлар арекетине чокъ ярдымлар, кенъешлер бере башлагъан. Лагерьде олгъанда алай эсирлер бу эсли адамгъа тюрлю ярдым косьтере, рутбесини, дженкявер Къызыл Байракъ ордени олгъаныны гитлерджилерден гизлей экенлер. Онынъ орденини аля озюнде сакълы тута бильген Умер исе, Огурцовнен баба ве огъул киби мунасебетте экен. Шимди о бу хаберни эшиткенинен:

— Не къадар узакъ, зор олса биле бармакъ, корюшмек керек,— деди о ве оськен комюр киби къара сакъалыны сыйпады.

Шу сакъалы ичюн поляк, совет яшлары онъа озь аралары «Бродач» ве «Бородач» ве

«Сакъаллы» лагъабыны такъа эдилер. Сакъаллы отряднынъ звено башлары Сергей Барановны, Григорий Чернякны ве отрядда энъ мергин пулемётчы, яшлар арасында энъ шакъаджы «Ромка»ны — Раим Челебиевни алып, тапанджалар, гранаталар такъынып, дёрт аткъа минип, силядашларынен сагъ-лыкълаштылар ве йылдызлы яз акъшамы Пущада ёлгъа чыкътылар.

Устьлеринде беяз булутлар яткъан юдже дагъларнынъ чытырманлыкъларында, сарп ямачларда ве асырлыкъ чамлар, эменлер мавылашып сускъан орманда, орталыкъта гуя дженк ёкъ киби, тынчлыкъ укюм сюрмекте эди. Дёрт атлы яш козьге чарпылмаз кестирме ёлчыкъларнен эп илерилей, чешит боджеклернинъ чырылдавлары, гедже къушларынынъ сесленювлеринен аэнкленген орман сыкълыгъында кийик акъымлы Сан озени бою кетмекте эдилер.

Польша топрагъындан, Буг озенинден кечип, эп «шаркъий джебэге» ашыкъкъан ачкозь душманнынъ чевреде къайнакъ арекетинден толайы айлянчыкълы ёлларнен кеткен дёрт дагъ къарталы Замойщинагъа дёртюнджи куню барып еттилер. Оларны анда янъы отряд джошкъунлыкънен къаршылап алды. Эсли генерал-майорнен Адаманов баба-эвлят киби корюшти, опюштилер. Умер дженкявер шурет орденини онынъ кокюсине янъыдан мукяфатлангъан киби такъкъанда олар кене къучакълаштылар.

Сыджакъ лакъырдылар, субетлер девамында Адаманов бу отрядда да емек, урба ве савут-силя меселеси олардаки киби зор олгъаныны анълады. Сергей Яковлевич арбий

операцияларны отькерюв, партизанларнынъ дженкяверлигини арттырув тедбирлеринде кенъешлер, огютлер берди ве онъа:

— «Мишка-Татар», отрядда низам сакъла, чевик командир ол!..— дегенинде Адаманов кульди:

— Орталыкъ лагъап толды, амма вазиет агъыр. Гитлерджи вахшийлер шаркъий Авропа мемлекетлеринден кечип, Ана-Ватанымызгъа «йылдырым сурьатынен» сокъулдылар. Балалар, къартлар, нидже инсанлар эляк олалар, бутюн муит яна, харабеге чевириле.

Чаларгъан генерал-майор еринден турды.

— Ана, меселе де шунда, къардаш. Партизанлар, поляк, чех силядашларымызнен бир сафта, мельун баскъынджыларнынъ аркъасындан сарсытыджы дарбелер эндирип турмакъ керекмиз. Душманнынъ фенти эксильсин, сурьатлы дженки озюнинъ башына етсин...— о сёйлене ве буюк къоба ичиндеки штабында арткъа, алдгъа юре эди.— Фикимдже, биз кучьлеримизни бир ерге топлап, бирликли буюк бир арбий къысымгъа чевирильмек, Польшанынъ ве озь Ватанымызнынъ сербестлиги ичюн даа кениш аджимли операциялар алып бармакъ керекмиз,— деди генерал-майор.

Кучюк лейтенант гъает джошкъун эди. О, эсли большевикке:

— Бирлешейик, генерал-майор аркъадаш!— деп теменна этти.

Бойле рухнен эки афта даа кечти. Пуща Сольский отряды, якъында командир ве учь силядаш къайтып кельген хавфсыз эм арекетсиз ёлнен, марш сеферине къалкъты. Эм олар ялынъыз ерге къаранлыкъ къанат яй-

гъан сонъ арекет этти ве Огурцовнынъ арбий къысымына барып къошулдылар. Япракъларгъа, чёллерге, оккупациядаки адамларнынъ гонъюллерине сарылыкъ берип сентябрь кельгенде, шу буюк бирлешмеге Василий Манжавидзенинъ он бир адамлыкъ группасы да келип кирди.

Авропагъа шорбаджы олмакъны хаяллангъан вахший душмангъа сарсытыджы, якъыджы партизан йылдырымлары эндирмек ичюн сачакълы булутлар аркъасында юксекликте бир кениш арбий лагерьге бириккен бирлешме-отрядгъа энди тюрлю миллетке менсюп учь юз партизан топланды. Бу арбий къытагъа умумий арбий-сиясий ве партиявий ёлбашчылыкъны генерал-майор Огурцов япты. Бу бирлешме-отрядгъа Украинада граждандженкининъ къараман сераскери, халкъ батыры Котовский ады берильди.

Бирлешме-отряднынъ чыкъышлары, эалини айдутларнынъ зулумындан къорчалав операциялары эп кескинлешти. Халкъ чаресини тапып, партизанларгъа къолтутмагъа тырыша эди. «Гвардиста» газетасы единджи номеринде кене бу интернационал достлукъ отряды акъкъында меракълы макъале дердж этип, серлевасыны тасвирли, къанатлы ибаренен, буюк арифлернен берди: «Дагълардан энген йылдырымлар».

ЛЮДОВОЙ ГВАРДИЯНЫНЪ КЪАРАМАН КЪАПИТАНЫ

Сувукъ рузгяр орманларда шувулдагъан, къулан чёллерде чапкъалагъан къаарьли октябрь сабасы эди. Къуветлештирильген партизан разведкасы штабгъа теляшлы хабер

кетирди. СС экспедицион корпусынынъ генерал Эврин Шульц команданлыгъындаки бир къач махсус къысымы фюрерге итаат этмеген «интикъамджы поляклярны» Замойщина территориясындан къувып чыкъармакъ, меджбурен кочюрмек ичюн ярын бу тарафларгъа келеджек ве кутьлевий такъиплер япаджакъ экен.

Штабдакилер Сергей Яковлевичнинъ эки отрядны учь ай огюне бир ерге бирлештирювининъ алдын сезиджи дуйгъу, фаркълав олгъаныны анъладылар. Джиддий телюкели къаршылашув операциясына, эалиге ярдымгъа, баскъынджыларнынъ арбий джебри, зорбалыгъына шемшек дарбелер эндирмеге бутюн гедже азырландылар...

Эртеси куню сабалейин СС аскерлерининъ мото-мех эм де атлы къысымлары Краснубруд, Билгурайск, Шчебешин янларында вахшийане тавурнен пейда олгъанда, энди шу ерлерде онъайтлы позициялларда азыр тургъан партизанлар карателлерге ерли еринде, апансыз атеш фуртунасынен уджюм эттилер. Амансыз къатты чарпышма къарышты, силя, инсан садалары уфукъларда текрарландылар.. Дагъ къарталларынынъ аджеле имдат укюминден рухлангъан бир чокъ адамлар да озьлеринде булунгъанына корс силяларгъа япышты, айдутларны эр кошеде, эр расткелиште атешли силянен къаршыладылар...

Бир куньичинде фашистлернинъ шу ерлерде тар-мар олунувы, тири къалгъанларынынъ макъсадгъа иришмей, чевреде джеcетлерини, арбий гъайыпларыны быракъып, деръал кери чекилювлеринен нетиджеленген бу козь-козьге келип, къыргъын котеклешюв

«Замойщина исъяны» тарихынынъ ильки саифелерине язылды. Эйат, бу джебэ дёгюшлеринен тенъеш операцияда партизанлар да мушкюль гъайыплларгъа огърадылар. Дженклер ялынларында дженкяверлешкен генерал-майор агъыр яраланды. Комиссар Изаханов, звено башы Баранов, пулемётчы Челебиев ве даа он еди партизан элчк олды. Эалиден ольгенлер де баягъы эди. Партизанлар айдутларнынъ алель-аджеле тайгъанларыны корип, яралылар ве олюлерни арабаларгъа къойдылар, булутлар къабаргъан юксекликлердеки лагерьге ёл алдылар. Бу фаджиалы операциядан сонъки куньлерде Юзефув (Юзефка) шеэринде, Красник, Звежинц районларында да эалининъ лянетли баскъынджыларгъа къаршы силялы исъяны котерильгенде кене Котовский адына халкъ къуртарыджы отряд шу кутьлевий урушлар-вакъиаларынынъ меркезинде булунды.

1942 сенеси октябрь айынынъ сонъки куню Замойщина орманларына саркъкъан пускюлли къара булут, гуя, Котовский адына отряднынъ матем байрагъы эди. Бу кунь матем куню олды. Генерал-майор Огурцов агъыр ярланувдан сонъ вефат этти. Партизанлар ве бутюн джемаат оны Зелёнуе коюнинъ мезарлыгъына комьдилер. Бир къарт койлю дженазе мерасиминде:

— Поляк халкъынынъ сербестлиги ичюн джесюрдже дженклешкен, хусусан Люблин уездинде кескин курешлерде иштирак эткен бу генерал-майорнынъ мевтасыны дженктен сонъ, шеэр къабристанына авуштырырмыз,— деди.

Ватан, халкъ ичюн ольгенлернинъ адлары

яшай, тирилер оларнынъ ве озьлерининъ ишлерини девам эттирелер. Партизанлар бу къаидени яхшы билелер. Олар Котовский адына отряднынъ командири Умер Адамановгъа ярдымджы оларакъ Василь Манжавидзени косьтердилер. Къызыл Ордуда сабыкъ уйкен сиясий хызметчи, мерум Оугрцов топлагъан буюк группанынъ векили Василий Полинин отряд комиссары вазифесине кечирильди.

Шу хышымлы чарпышувларда, кутьлевий исъянлар вакъиаларында къараманане енъишлерни эльде эткен, чокъ гитлерджилерни къыргъан, оларнынъ арбий техникасыны телеф эткен, халкъны фелякеттен къуртаргъан бу отряд белли бир дереджe зайыфлагъан эди. Шунынъ ичюн Котовский адына отряд, илериде буюк, къатты урушлар оладжагъыны козь огюне аларакъ, къаялы, дагълы Карчмиска, Бяла-Лада озенлери бойларында, Любельск ве Бяла-Подляска топракъларында дерели, учурымлы орманлардан чыкъышлар япкъан Костюшко Тадеуш адына отряднен корюшти, бир ерге бирлештилер.

1943 сенесининъ феврали Совет гъарбий. дженюбий улькелеринде Ватан дженкининъ джебэлери совет аскерлерининъ къаршылыкълы кескин уджюмлери баскъынджыларны шаширткъан девир эди. «Мишка-Татар»нынъ отряды ялынъыз Людовой Гвардиянынъ капитан Георгий Корчинский етекчилик япкъан бу оператив группасына дегиль, шу айтувлы Гвардиянынъ теркибине де кирди. Лякин, партизан арекетининъ ресмий малюматларында, документлер ве рапортларында Котовскийлилер акъкъында «Мишка-Татар»нынъ отряды оларакъ язылa эди.

Бу эфсаневий отряд Халкъ Гвардиясы сафында, бу сененинъ март-апрель айларында эки муим, буюк вазифени партизан енъишлеринен шерефледи. Яз-къыш дагъ-ташлар арасында мушкюль партизан турмушына къатлангъан, чешит азаплар саесинде пишкинлешкен отряд къарлы ягъмур ягъгъан сувукъ март акъшамы та Юзефув шеэри якъынларындаки душмангъа умютсизден якъынлашты ве беш йигит шу ердеки таш оджакъларында сакълы тургъан динамитлерни аларакъ, бутюн отряд къомшу «Длугим Конте» демир ёл станциясына бирден далды, душмангъа козь ачтырмай уджюм эттилер. Окели командир Адаманов отряднынъ огюнде эль пулемётынен атеш сачаракъ, душман устюне арслан киби атылды. Дагъ къарталлары онынъ пешинден чаптылар. Гитлерджилернинъ бекленильмез запартагъа огъравы ве шаркъий джебэге — Советлер юртуна аджеле юклер алып кетеджек вагонларнынъ къара думан ичинде къалувы пек тез олып кечти. Тынч куньлерде къуруджылыкълар ичюн пычыладжакъ ташларны патлатыджы динамитлер кельмешек баскъынджыларнынъ башына патладылар.

Бу кучьлю дарбеден тиллери тутулгъан айдутлар партизанларны къатты джезаламакъ ве оларнынъ лагерини куль-виран этмек ичюн махсус эки «Хейнкель» самолёты ёлладылар. Олардан бирини партизанлар лагеринден баягъы авлакътаки Мазаж дереси устюнде эп алчалып, дагълыларны къыдыргъанда, къая тёпесинде бекчи тургъан яшлар пулемёт атешинен къыргъый киби урып тюшюрди, ялынланып туташкъанына джошкъун бакъып турдылар. Коктеки запартаны

эслеген дигер къузгъун бомбаларыны расткельген ерге ташлап къачты. Бу февкъульаде адисе орманлар дженки тарихында дегерли мисаль эди.

«Мишка-Татар»нынъ отряды, командир ве комиссар Полининнинъ етекчилигинде, 1943 сенесининъ апрель-майыс айларында Людовой Гвардиясы командирлыгъынынъ эмиринен бир сыра дигер джиддий операцияларны буюк джесаретликлернен отькерди. Краснубруд демир ёл станциясында паровозны патлаткъан, душманнынъ бир такъым транспорт васталарыны ёкъ эткен, Звежинц станциясында бутюн арбий поездни джардан ашагъы авдаргъанлар да бу отряднынъ федакяр, къоркъу бильмез йигитлери эдилер.

Забт этиджи, чалув-чырпувджы душманларнынъ бель кемигини, рухуны къыргъан шу вакъиалардан сонъ, майыста, «Гвардиста» газетасында Умер Акъмолла Адамановнынъ энди Людовой Гвардиянынъ офицери олгъаны, онъа капитан унваны берильгени ве бу Гвардиянынъ Къараманы оларакъ «Грюнвальд Хачы» орденинен мукяфатлангъаны бильдирильди. О, энди Людовой Гвардиянынъ Къараман капитаны.

АЯКЪ УСТЮНДЕ ОЛЬГЕН ЙИГИТ

Краснодар улькесини даа да сюслендирип кирген язнынъ энъ нешэли куньлеринде дженкнинъ ялынлы сазагъаны бар муитни якъты, харабеге чевирди. Элли биринджи Ордуда эки тильде чыкъкъан «Сталин байрагъы»

газетасында арбий мухбир хызметинде джебэ ёлларыны кечкен Рушти Сафер Армавирде газета редакциясы огюнде токътап тургъан *могедекли, бир бучукъ тонналыкъ автомашинанынъ* кабинасында ёргъун юкъсурамакъта ве терен тюшюнджеге далмакъта эди. «Аня къайда? Веранен бирге дегильми экенлер?.. Я Адаманов?..»

Адаманов исе бу вакъытта узакъта, Польша топрагъында халкъ тилинде риваетке чевирильген, эфсаневий бир батыр эди. Эали бири-бирине «шу йигит душман къамачавында бир озю къалгъанда биле, чевикликнен, усталыкънен къуртулып кете экен...», «карателлернинъ тузагъындан, дивардан, теректен сычрап кетип чыкъа, къувалавлар, такъиплерде атыны ель киби айдап, эльге тюшмей экен», дей эдилер. Котовский адына отряднынъ бу кечкен баарьки гудюрдели операцияларындан сонъ онынъ «Пуща Сольскийли Татар», «Мишка—Татар», «Бородач» лагъаплaрына «Мишка-Шемшек» лагъабы да къошулды.

1943 сенесининъ июнь биринде Адаманов озь отрядынен Юзефув шеэрининъ дживарында эди. Польша дагъларындан энген Крайова Ордусы ве Людовой Гвардия къысымлары, оларнен бирликте Беховджылыр да Юзефувканы озь къорчалавлары алтына алгъан эдилер. Себеби партизан разведкасы, эки кунь огюне, фашистлер бу исъянджылар, «суикъастчылар» шеэрининъ эалисини тамамынен къувып чыкъарып, Германиягъа айдайджакъларыны, шу шеэрни ве дживарындаки къасабаларны тюбю-тамырындан якъаджакъларыны хабер эткен эдилер.

Халкъ интикъамджылары кунь-эвельден буюк тедарик корьген алда нокъталарны ишгъаль этип тургъанда Германия Вермахты кproperties карателлер экспедициясы махсус поездининъ челик вагонларындан секирип-секирип тюшкен джанаварлар шеэрге психик уджюм маршынен далгъанлары киби оларны, апансыздан, ойле янардагъ ялынлары къаршылап алды ки, корьмелисинъ! Амансыз чарпышмалар эп къарышты... Бу атеш, сюнгю, къундакъ ве атта пычакъ урушларында Адамановнынъ атлы йигитлери баскъынджыларгъа яхшы этип акъыл кьойдылар.

Акърансыз къараманлыкълар косьтерген командир-капитан Неприски мейданында чильтерли демир столбалардан бирине аркъа таяп, эль пулемётынен фашистлерни къуршунгъа тутты. Эйат, карателлернинъ эки къуршуны, Ана-Ватаны ичюн, Польшада халкъ сербестлиги ичюн джаныны аямай душманнен урушкъан, эрликлер косьтерген бу намлы йигитнинъ омузына, башына сапланды. Умер къаннен аллангъан юзюни демир чильтерлерге таяп, столбаны къучакълады, аякъ устюнде эляк олды. Оны тутмакъ ичюн чапкъан ватандашы, дженкявер партизан Узеир Багъдаш шу ерде яраланып тизлери устюне тюштю, сонъ юзюкъоюн йыкъылды, ольди.

Эки кунь девам эткен бу дёгюшлерде халкъ интикъамджылары белли дереджеде гъайыпларгъа огърадылар. Шеэрге де буюк зарар кетирдилер. Амма бу къан тёкювлер, йыкъынтылар зая кетмедилер, карателлер дарма-дагъын этильди, тири къалгъанлары зар-зорнен челик вагонларына минип, зувдылар. Юзефув эалиси джебр, къуллукъ лаге-

рине айдалувдан къуртулды. Партизанлар, курешчи ватанперверлер Умер Акъмолла Адамановны ве шеэр меркезий сокъагъында эляк олгъан Крайова Ордусы къысымларынынъ командири Херонима Мьонцаны Юзефув мезарлыгъына, дигер бутюн олюлерни шеитлер-къардашлыкъ мезарына дефн эттилер. Халкъ душман панджасындан бу дефа да къуртулды. Лякин езитлернинъ кене кельмейджеклерине ич кимсе эмин дегиль эди.

Фашист джанаварлары буны япып оламадылар. Бизим уджюмлеримиз оларнынъ пусласыны шашырды, фюрернинъ къара давети «Дранг нах остен!»* тар-мар этильди, масхара олды. «Блитз Криег»** дие къычырышкъан кельмешек айдутлар бутюн джебэлерден авджылар къувалагъан къашкырлар тарзы тиллерини чыкъарып, озь къобаларына тараф къача башладылар. Къоджаман мемлекетнинъ гъарбий сынъырларына, ниает, СССР арифлери язылы ёлакълы таямалар кене тикленильди, Совет Ордусы шаркъий Авропа иллерини азат этюв уджюмлерине бельсенди.

Энди «Сын отечества» газетасынынъ арбий мухбири Рушти Сафер 1944 сенесининъ язында къадимий Краковны аля даа яныпы, тютеп тургъан харабе — куль алында корип шашты... Учюнджи куню Рушти нелердир язып отургъанда редакциягъа орта бойлу, сачы, мыйыгъы чаларгъан незакетли бир адам кельди. О, таягъына таянаракъ, бирден Руштиге бакъты:

* Шаркъкъа догъру!
* Йылдырым сурьатлы дженк!

— Афу этесиз, сиз къырымлысынъызмы?..— деп сорады. Джевап алгъан сонъ самимиетнен:— О-о, айттылар я, не яхшы тесадюф бу, къач куньден берли бир къырымлы йигитни арап юре эдим, пане...— деди ве озь макъсадыны анълата башлады.

Къырджыман адам Руштининъ делялетнен, кедернен юзю эп агъаргъаныны корип токътады.

— Адаманов меним якъын достум эди Оны Айвасылда яш къадыны, кичкене огълу, анасы ве къардашлары беклейлер... Бу фелякетни, фаджианы насыл этип...

Бу сёзлерни эшиткенинен таякълы кишининъ, озюнинъ де чырайы агъарды. Озьлери сезмеден бу эки киши къучакълаштылар.

— «Мишка-Татар»нынъ якъын достунен корюширим дие ич тюшюнмеген эдим... Мен партизан штабында онынъ ординарджысы эдим, пане уйкен лейтенант. Людовой Гвардиянынъ сакъатланып сафтан чыкъкъан лейтенантым. Душман сагъ аягъымны харапланды, къара перчемимни чалартты. Сакъатым. Истифадам. Сизге, ве чареси олып хабер этильсе, Умер Адамановнынъ аилесине меним ве достум капитан Корчинскийнинъ терен матем тазиесини ифаде этем. Тезден Украинагъа кетеджегим, тувгъанларым Киевде яшайлар. Къысмет этсе, имкяны олдукъча «Мишка-Татар»нынъ аилесинен корюширим...

— Я адресини билесинъизми?— деди Рушти.

— Билем,— деди Малько.— Адрес ичюн шу Ялта, Айвасыл етерлик дегильми?.. Мен «Мишка-Татар»нынъ аилесини не ерде олса да, арап булмагъа емин эттим.

Юзеф Малько «Мишка-Татар»нынъ насыл ольгенини тафсилятлы икяе этти, онъа халкъ такъкъан бутюн намлы лагъапларны сёйледи.

Руштининъ юреги янды.

— Демек, достум Адаманов аякъ устюнде ольген,— деди къарыкъ сеснен.

АЯТНЫНЪ КЪЫЙМЕТИ ОЛЬГЕНЛЕРДЕН СОРАЛСА ДА...

Рушти Сафер бу умют этильмез, беклеенильмез корюшювден сонъ, экинджи куню, Юзеф Малько сонъки афтасыны кечирмекте олгъан госпитальге оны ёкълап кетти. Адам Мицкевич сокъагъында янмай, йыкъылмай къалгъан бир къач бинадан бирине ерлешкен госпиталь огюнде оны Малько къаршылап алды. Олар юксек кестане тереги астында отургъычкъа ерлештилер. Кене кедерли хатырлавлар, кене де дженкке лянетлер...

— «Мишка-Татар»ны Польшада халкъ севе эди. Онынъ акъкъында чокъ эфсанелер айтыла. О юреклерде яшай,— деп Юзеф кене шу батыр акъкъында хатырлады:— Гитлерджилер дагълы, орманлы районларда койлюлерге къылынып, «Мишка-Татар» не ерде?.. Отряды къайда гизлене?» деп оларгъа автомат тиклеп окюргенде адамлар юдже дагъларны, къаяларнынъ юксекликлерини косьтере: «Анда, булутлар яткъан ерлерде», «Булутларнынъ аркъасында, ягъмурлардан, къарлардан юксектелер», дей эдилер. Шимди шу партизанларнынъ бир чокълары фанерден япылгъан къызыл беш коше йылдызлы шехитлер-къардашлыкъ мезарларында ятсалар да,

оларнынъ азиз рухлары, шуретлери, иште, шу учурымлы юксекликлерде яшай. Олар беяз къарталларгъа чевирильди, бизден айырылды, юксек-юксеклерге учып кеттилер. Адаманов да анда... Юзефув шеэри дживарында халкъ айрыджа дефн эткен мезардан руху чыкъты, эбедий гъайып достларына кетти.

Малько козьяшларыны сильди. Рушти де... О чантасындан эки стакан чыкъарды, баклажкасындан ракъы тёкти, отургъыч устюне газета яйып, бир къуту «Къазбек» ве бир-эки шейлер даа къойды.

— Умернинъ дженкявер руху ичюн, сиз сёйлеген чешит миллет беяз къарталларнынъ руху ичюн, оларны бир заман унутмаюв ичюн! Оларнынъ хатрасына!..

— Дженк буюк гъалебенен екюнленир, барышыкъ аят башлар, оларнынъ эписине шан-шурет мезарлары япылыр, мермер абиделер тикленир. Олар акъкъында шиирлер, дестанлар язылыр,— деди Малько.

— Атешке янсын джеллят Гитлер, шу мермер абиделерге адлары языладжакълар миллионлар...— деди Рушти кедернен.

— Миллионлар...—деп текрарлады Юзеф.— Белли поляк тарихчы-языджысы Войцех Сулевский шу миллионларнынъ бир группасы акъкъында — «Грюнвальд Хачы» орденининъ кавалери, Къараман «Мишка-Татар» ве онынъ отряды акъкъында «Пуща Сольскийли Татар» адлы китап язып башлады. Онынъ сёйлегенине коре, Польша топрагъында, бизден узакъ Белосток виляети тарафларда, Люблиннинъ шималий районларында арекет эткен партизанлар бирлешмесининъ етекчиси полковник Николай Архипович Прокопюк де

энди бу меселенен мешгъуль оладжакъ, Польша-Совет партизанлары ве мешур «Мишка-Татар» акъкъында китап язаджакъ экен. Озю де пек меракълы адам: 1920 сенеси Къырым ярымадасыны беяз гвардияджыларнынъ Врангель ордусындан азат этювде Будённый атлылары сафында экен. 1936 сенеси Испанияда интернациональ бригада сыраларында франкоджы фашистлерге къаршы курешкен. Иште, о да, «Мишка-Татар» меселесинен пек меракъланып башлагъан...

— Тешеккюр, Юзеф Николович, чокъ къыйметли хаберлер айттынъыз,— деди Рушти мемнюниетнен.— Шу хаберлер ве илериде, дженктен сонъ корюшмемиз ичюн!— къаделерни алдылар.

Узакълардан эп бомбалав гурультилери эшитильмекте, Германия сынъырлары бойларында къатты урушлар ер титретмекте эди...

— Миллионлар...— деп текрарлады кене Юзеф,— Ольмеге ким истер?.. Кимсе ольмек истемеди. Амма, озь Ватаны, халкъы ичюн ниджелер, ниджелер къурбан олдылар. Нидже достлукълар, севгилер, хаяллар эляк олды, эбедий асрет къалдылар... Эх, мумкюн олса да, аятнынъ къыймети ольгенлерден соралса...

— Ойле,— деди Рушти,— аятнынъ къыйметини ольгенлерден сорамакъ мумкюн олса да...

Бу корюшювден сонъ арадан бир афта кечти. Юзеф Малько Киевге кетти, Рушти Сафер Польшанынъ энъ чет шеэри Вроцлавда гъафлет душман къуршунындан эляк олды... Оны Советлер Бирлигининъ Къараман майоры, Къырымлы шаир Яков Чапичевнинъ

мезары янында комьдилер. Рушти досту Умернен бир мемлекет топрагъында эбедиетте къалды. Эбет, аятнынъ къыймети ольгенлерден соралса да...

БЕЯЗ КЪАРТАЛЛАР ДУРАГЪЫНДА

Дешетли дженк садалары тынды. Сагъ-селямет къалгъан инсанлар 1945 сенеси баарининъ шанлы Гъалебесинен, турналар, къарылгъачлар киби озь юртларына дёндюлер. Нидже-нидже юреклерни топракъ астында къалдыргъан къара матемли, козьяшлы йыллар адамларнынъ хатраларында эбедий къалдылар. Мемлекетни аякъкъа турсатув, чокъ шейлерни янъыдан догъурув башланды...

Советлер Бирлигининъ Къараманы Прокопюк исе, Польшада партизан арекетлери ве, хусусан, шу курешлерининъ къараманы «Мишка-Татар» акъкъында документаль эсерлер язув ишине бельсенди. Халкъ Гвардиясы Къараманынынъ излеринен юре башлады. Текрар Польшагъа кетти, андан бир сыра малюматлар алды ве айны бу мевзуда документаль повестини екюнлеяткъан Сулевскийнен корюшти. Киевге келип, мында яшагъан Мальконынъ эвинде мусафир олды, субетлешти. Ниает, Адамановнынъ анасы, къадыны, огълу ве къардашлары Хатидже, Бекир Мухтерем, Абдураманнынъ дженктен сонъ Ош, Андижан, Советабад шеэрлеринде яшагъанларыны эшитип, бу ёрулмаз, усанмаз адам оларны да барып тапты. Къач куньлер мусафир олды, дертлешти... Ахыры, газета-

ларда бир сыра хатра макъалелеринен чыкъышларда булунды.

* * *

Бундан 42 йыл эвельси киби кунешнинъ пембе чабакълары къаялар, дагълар ве орманларгъа алтын нурларыны сачалар. Туташ багъчалар арасындаки ёлдан ашагъы энген юксек бойлу, къувурчыкъ къара сачлы, эсмери йигит Умер Адаманов дегильми?.. Ёкъ. Оларнынъ танышлары онъа бакъа да:

— Тыпкъы бабасынынъ озю,— дейлер.

— Арекетлери, иши, сейленюви де тыпкъы бабасы киби.

Йигит бунъа гъуруpлана. Бундан амана ярым асыр огюне бабасы адымлагъан киби, ишке кете. О, энди аилелери яшагъан Къарасув шеэрининъ дживарындаки «Мариано» совхозында баба зенаатында чалыша. Чевредеки муджизевий манзаралар къучагъында исе барышыкъ аят симфониясы...

Кечмиш дженк фаджиалары текрарланмаювы ичюн Совет Ордусы сафында хызмет этип кельген йигит анасыны севиндирип, эмекке адымлай. Бутюн арекетлери ве корюнишинен бабасыны хатырлатып тургъан Шевкет Адаманов шу Польша юксекликлеринде беяз къарталлар учкъаныны даима хатырлай. Чюнки бабасы шу беяз къарталлар дурагъында...

ЭРЛИК СЫНАВЛАРЫНДАН КЕЧКЕНЛЕР

Ферат Дайырлы янъы окъув йылыны да мувафакъиетли кечирмекте эди. Орта мектеннинъ о рус тили ве эдебияты дерслери берген юкъары сыныфларында кериде къалгъан, осал ишаретлернен окъугъан талебелер ёкъ демек мумкюн эди. Оджа ичюн бу буюк бахт эльбетте. Шу хошнутлыкънен бир сырада, бу сене онынъ «Асырнен субет» адлы янъы шиирлер ве дестанлар китабы неширге берильген эди.

ВЕТЕРАНЛАР ДУЙГЪУСЫ

Оджа-шаир бу рахатлыкъ куню темиз авада бираз кезинмек, эм де китап тюкянына бармакъ ичюн квартирасындан чыкъты. Чиланзар районынынъ юксек гурь чинар, эмен, сельби, къавакъ тереклери ве чименликлери ешиллигининъ сыкълыгъына ерлешкен меркезий кварталы ильк баарь сюслюгинде эди. «Бакъ сен, апрель не къадар чечекнен кельди. Чевре — беяз, гульгюли, мор ярашыкъта. Къушчыкълар шенъленип чивильдешелер», деп севинди Дайырлы. Кокюсини толдурып нефес алды. Сонъ метрополитен тарафкъа адымлады. Къоджаман биналар боюндаки

квартал сокъагъына кельгенде сolгъа ве сагъгъа козь ташлап, ёлны кечмек ичюн ашыкъты. Шу кениш ёлны ортадан экиге больген, солмаз тереклери ве гуллер оськен ешиль ёлакъкъа адым ташлагъаны киби вуджудынынъ сол янына ойле дешет шиддетли кучь урулды, о бирден огге атылып кетти, чименге тизлери устюне тюшти. Дженк феляметлерини, агъыр яраланувларны корьген, башындан кечирген ветеран эсини джоймады. Бирден артына бакъты. Оны сары «Жигули» автомобилинен ургъан сырыкъ киби узун, услупсыз шофёр ве онынъ янында отургъан алчакъ бойлу, томалакъ киши къачып кетеяткъанда, чал сачлы насылдыр шофёр юк машинасынен оларнынъ ёлуны кести, токътатты. Кабинадан тюшти:

— Корьдим, махсус, асетликнен яптынъ, къатиль. Бу ёлда юз километрден зияде сурьатнен автомашина айдамагъа, атта сигнал бермемеге не акъкъынъ бар? Бу киши кечкенде сен даа узакъта эдинъ. Аселет къувып еттинъ, онынъ устюне къашкъыр киби атылдынъ!»— деп джекирди.— Деръал «Жигули»нъе ал да, хастаханеге алып кет. Мен шу тарафкъа кетем. Бильмиш ол, машинанънынъ номерини язып алдым. Къана, руль башында бойнунъны къысып отурма, чабик тюш! Кель, гъарип адамны котерип алайыкъ!— дегенде сырыкъ бойлу, хына ренкинде къумрал сачлы, кучюк дёрт коше мыйыкълы шофёр пардошнынъки киби ешиль козьлерини айнеджиликнен къысты:

— Мен пек ашыкъам. Бельки, озюнъиз алып барырсынъыз. Акъкъынъызны тёлерим,— деди.

— Санъа ойле къабар беририм, зыпкъын айдут, турнанынъ къонгъан ерини корерсинъ. Айды, тез, адамнынъ алы фена, алып кетмек керек!— деп зыкъарлады шофёр.

Дайырлы бу дакъикъада сол элини котермек истеди, олмады. Эль тирсегинден, сол аягъы тизинден догъуртылмаз алда букленип къалгъан, сагъ аягъы окчесинден тизине къадар, шекильсиз алгъа кельген. Бутюн бедени ойле мушкюль агърыларнен сызламакъта эди ки, къулакъларында кийик девамлы увулты, чынъылты бар эди.

Бу ерге келип чыкъкъан бир къач къадын:

— Мыйыкъ осьтюргенсинъ, лякин эркек дегиль экенсинъ,— деп къычырыштылар, эллеринде не олса, онынънен сырыкъ бойлуны урып башладылар. Чылпыкълы козьлю, томалакъ шахс табана къувет къачты. Эсли шофёр артындан:

— Ер юмран джайды. Лякин сени де тапарлар!..— деп багъырды ве къадынларнынъ шашаматасыны токътатып. Дайырлыгъа якълашты:

— Даян, аркъадаш. Дженк ветераны олсанъыз керек. Сербест яшамасына биз ёл ачкъан, шу пезевенк аркъанъыздан озь тенеке арабасынен урды,— сонъ сырыкъ бойлугъа чевирильди:

— Къана, чабик кель!..— диерек оджаны «Жигули»ге отуртмагъа ярдым этти:— Айда, мукъайт айда!..

Оларны къаршылап, толу вуджудлы, эсмери экимнен берабер акъ фес, халат кийген эки мазаллы йигит эллеринде седиенен чыкътылар. Хастаны экимлерге теслим эткен шофёр теренден нефес алды:

— Санъа турнанынъ къонгъан ерини косьтерирлер, айдут!..— деп джинаетчиге ири юмругъыны саллады, сонъра машинасына минип кетти.

Къалгъан ишлер пек тез япылды. Джинаетчининъ документи алынды. Керек ерлерге хабер этильди. Лякин андан векиль кельгенде, сырыкъ бойлу къачып кетти.

Операция столуна яттырылгъан хастанынъ тыш ве ич урбаларыны устюнден чыкъармакъ пек къыйын, мешакъат олды. Столны сарып алгъан экимлер, ассистентлер онынъ быджагъы, штаны ве потюклерини къырылгъан эллер, аякъларнынъ чыданылмаз джеэннем агъыларынен зар-зоруна чыкъарды, галстугыны чездилер, дигер кийимлерини макъасламакътан башкъа чаре къалмады.

Бу дешетли фаджиада эсини джоймагъан, озюни эрликнен туткъан, этрафындаки эр шейни абайлагъан оджа-шаир операция столунда булунгъаны саат экимлернинъ ве хусусан хирург Алексей Исаевичнинъ онъа тюрлю суаллер бергенлерине тааджипленди. «Бу ахрет суаллерини манъа кениш оданынъ кошесинде отургъан къызнынъ хастахане анкетасы-карточкасыны толдурмакъ ичюн бере экенлерми, ёкъса даяныламаз кемик агърыларыны пек сезмесин дие баш кутелерми? Эсас ишке не ичюн башламай экенлер?» деп тюшюнди. Кечикип кельген ГАИ инспекторынынъ да шу арада бир къач суаль бермеге ашыкъкъанына зытланды:

— Э-э, сизинъки байрамдан сонъки хына,— диерек эль силькти.

Ассистент къыз исе, эсмери экимнинъ, къазалангъан хастанынъ Ватан дженкинде

иштираги хусусында суаллерге джеваплары: «догъру», «ойле эди», шу ордуда «Ватан огърунда» газетасы олгъаныны мен де билем», киби ибарелернен тасдыкълагъанына меракъланды:

— Алексей Исаевич, я сиз буларны къайдан билесинъиз?..

— Одесса, Севастополь, Керчь ве Кефени къорчалав ве шу мукъаддес ерлерни душман панджасындан чекип алув къанлы дёгюшлерининъ иштиракчиси, эфсаневий Кучюк топракъ шуретининъ денъизджи экими — медицина уйкен лейтенанты Донской буларны бильмесе, ким биледжек?— деп суальге суальнен джевап берди Алексей Исаевич.— Айды, хастаны рентгенден кечиринъиз,— дегени киби эки къыз стол янындаки аппаратнен деръал ишке башладылар.

Дайырлынынъ бурну ве агъызы устюне папыч шекилли бир шей къойылды, о чукъур ичине тюшип кеткен киби олды. Ири вуджудлы дигер эсли эким исе, эписи яшлардан ибарет экимлер ве ассистентлерге аджеле косьтеришлер, эмирлер берип башлады. О, шу арада азыр олгъан рентген суретлерини чыракъ ярыгъына тутаракъ, оларгъа бакъыпбакъып, столда эссиз яткъан хастанынъ о мучеси, бу мучесини косьтерип:

— Сол омузы еринден чыкъкъан. Сол элининъ тирсеги парчалангъан, баш пармагъы чыкъкъан, сол аягъынынъ сан кемиги къырылгъан. Сагъ аягъынынъ тизинден ашагъысы эки еринден къырыкъ. Сагъ эли урулгъан, эзильген, дамарлары тартышкъан. Ишимиз гъает муреккеп,— деди о къаралы-акълы къашларыны чатып:

— Яхшы ки, кокюс къафеси, бель кемиги, башы зарарланмагъан,— деп ташлады.

Донскойнынъ ве теджрибели, кямиль экимкинъ ёлбашчылыгъы алтында операциягъа чевик арекетнен, чеберликнен бельсендилер. Хастанынъ къыйышып кеткен сол омузыны махсус демир ярдымынен зар-зорнен ерине къойды, сагъ аягъы ве элини гипс къалыпкъа къойдылар. Сонъ, оны гъает сакътлыкънен, седиеден деръал котерильген кучюк дёрт тегерчикли махсус кроваткъа яткъызды, сол элининъ тирсегини ве сол аягъынынъ тиз къапагъыны электрик бурґъучларнен буравлады, кроваткъа къошма дарагъач шекилли демирлерге чектирип астылар. Хаста яры асувлы алгъа кирди. Экимлер, ассистентлер не къадар ашыкъсалар да бу джиддий, мусибет операция беш саат девам этти. Операциядан сонъ, онынъ къайта эсини джоюв, яни медицина тилинде шок денильген, шубели, яры олюм вазиети учь дефа текрарланды. Уколлар эссизленювнинъ эр сеферинде оны олюмден омюрге къайтардылар. О, йод, валериан къокъугъан айдын оданынъ бир четинде бир саат къадар юкъулы алда булунгъан сонъ Алексей Исаевич:

— Хаста бираз ял алды. Лякин вазиети фена. Оны реанимациягъа ерлештирейик,—деди.

— Пек агъыр,— деди ири вуджудлы эким де. Пармакъларынен агъаргъан къашларыны сыйпап алды.

Бу вакъыт хаста:

— Татьяна! Гульнара!— деп сесленди.

— Башына эси кельди. Биревлерни чагъыра.— Айды, бириндижи палатагъа алып барынъыз,— деп эмир этти Донской.

Хаста козьлерини ачкъанда, палатагъа, онынъ кроватына базрь кунеши джумерт шавлелерини сачмакъта эди. Башы уджунда отургъан сия перчемли, яй киби къашлары, узун самайлары дюльбер юзюне келишкен, тюзгюн вуджудлы, акъ халатлы ве фесли бир яш отурмакъта эди.

— Саба шерифлер хайыр, Ферат агъа. Базиетинъиз насыл? Озюнъизни насыл дуясынъыз?— деди йигит ве аман еринден турды.— Мен эким Эдиге Баличим. Бу болюкте чалышам. Сизни эшитмекче биле эдим. Дюнь операцияда мен де иштирак эттим. Эвге барып, бабама, анама сёйледим. Сизни таный билс экенлер. Келип ёкълайджакълар,—деди.

— Эдиге, къардаш, бу меним алым не олур экен? Энди тамамынен эски дереджеме кельмесем де бичаре бир сакъат олып къалмаммы? Тюзелир экенимми?— деп сорады Дайырлы.

Яш эким хастанынъ набызыны тутып бакъты, юрегини динъледи ве элиндеки аппаратчыкънен къан тазыйыкъыны тешкерди. Сонъ:

— Эр шей сырасында. Юрегинъиз де, къан арарети де нормаль алда,— о йылмайды:— Мен универсаль эким оларакъ айтам, тюзелирсинъиз. Алай девалав тедбирлеринде мен де иштирак этерим,— деп анълатты.— Сизни учь-дёрт ай ичинде аякъкъа бастырырмыз.

Дайырлы кулюмсиреди:

— Бу къазанынъ тедавий этилюви шу къадар узакъкъа, чокъкъа сюреджекми?

— Я не белледигинъиз... Шу сёйледигим мудетте сизни аякъкъа къалкътырсакъ чокъ эйи. Бир вуджудда дёрт муче къырылгъан, экиси

ериндеи чыкъкъан, эки тишинъиз къырылып тюшкен.— Эдиге лакъырды кескинлешти санып, аман оны енгиллештирмеге киришти:— Башта насыл эдинъиз, кене ойле адам олурсынъыз. Деваларымыз. Бизим реанимация болюгининъ мудири Алексей Исаевич Донской бир афтагъа къадар мында булунгъан сонъ, травматалогия болюгине бериледжегинъизни сёйледи. Анда эсаслы девалав башланыр,— деди яш эким ве хастанынъ бутюн вуджуды сонъ дередже агъыргъаныны сёйлегени киби онъа укол яптырды.

Бу болюкке тюшкен омюри телюкели хасталар, адети узре, бу ерде бир къач кунь булунгъан сонъ, хастаханенинъ лязим болюклерине авуштурылалар. Дайырлы мында чокъча булунды. Алты кунь девамында бир къач дефа даа эсини джоюв, эсине келюв, чул тутмаз сандыракълавлар ве экимлер, эмширелернинъ козьлерине бакъып мантыкъсыз сёйленювлерден сонъ, эсини башына темелли джыйгъаны киби, озюни реанимация болюгинден эсаслы девалав болюгине кочюрмелерини риджа этти. Бу талапкъа эким Балич де къолтутты. Ниает, единджи куню, хастаны травматалогия болюгининъ мудири — сыджакъ сымалы, Дайырлынен бойдаш, акъран, муляйим лакъырдылы, гъает медений корюнишли, эсли эким келип бакъты. Онынъ вазиетини тешкерди. Экимнинъ бакъышындан хастанынъ алы мушкюль олгъаныны анъламакъ мумкюн эди.

— Клиника карточканъызнен таныштым. Ватан дженкининъ арбий мухбири экенсинъиз. Мен де джебэдешим, арбий ава къуветлери къысымында дженкчвер учуджыларнынъ

экими эдим. Рутбем медицина майоры. Ниндже агъыр яралангъанларны, къазалангъанларны аякъкъа къалкътырдыкъ. Сизни де омюр ёлуна къоярмыз. Ойле-е, ветеран, ярын саба сизни бизим болюкке алырмыз,— деп кетти.

Шу арада Балич пейда олды. О хастагъа бир кягъыт торба узатты:

— Риджа этем, Ферат агъа...

Дайырлы портакъал, мандарин ве шоколад къокъусыны сезди:

— Бу да неге керек, къардашым...

— Риджа этем, къайтарманъыз. Реанимация болюгине хастаны ёкълап кельгенлерни йибермейлер. Къадынынъыз балаларынъыз кельдилер, ичери ёлламадылар. Ич олмагъанда меним кучюк зияфетимни алынъыз,— деди Эдиге риджанен.

Эртеси куню Дайырлыны, сабалейин эки эмшире къыз шу тегерчикли кроватны яваш-яваш сюйреклеп, травматология болюгине алып кеттилер. Къоджаман тереклер ешиллигинен салкъынлашкъан азбарда хаста, башына тюшкен фелякетни бирден юрек исинен козь огюне кетирди, аят ёлу хаялындан йылдырым балкъылдысынен келип кечти. Бутюн агърыларгъа, къыйналувлар ве мешакъатларгъа эрдже коньмеге, гузель омюрге дёнюв ашкъына мердликнен чыдамагъа къарар берди. О озь челик ирадесине эмин эди. Онынъ бойле хасиетке малик олгъаныны, себат табиатыны хастаханеге тюшкенининъ ильки куньлеринден итибарен экимлер де, эмширелер де дуйгъан эдилер.

Эмширелер кроватны лифтнен, мукъайтлыкънен экинджи къаткъа чыкъаргъанлары

киби, коридорда пейда олгъан акъ халатлы дёрт эркек ве бир къадын, аман кроватны сарып алдылар. Хастагъа энди таныш травматология болюгининъ мудири кесик акъ-сары сачлы, мавы козьлю, эндамлы, къарарынен къыркъ-къыркъбеш яшларында къадынгъа ве сарышын, козьлери кестане тюслю, озюнен бойдаш йигитке мураджаат этип:

— Сизге сёйледигимиз хаста, иште, бу адам,— деди.

Къадын незакетнен:

— Селям алейкум!— деп хастагъа элини узатты.— Клиника баш экими Анна Сергеевна.

Болюк мудири:

— Атлантова,— дие къошты.

Анна Сергеевна сарышын йигитке ишарет этти:

— Бу аркъадаш профессорымыз. Медицина илимлери докторы. Сап-сары, лякин озьбек. Бухаралы,— деп кулюмсиреди,— Искандар Амирович Туранов. Бугунь бизде экимлернинъ, профессор ве баш экимнен бирликте, хасталарны ёкълав куню. Сизнен шу ерде расткелише къалдыкъ. Корьдик. Яхшы. Шимди палатагъа ерлештирирлер. Инсанны шиддетли сурьатнен автомобиль ургъан. Бу шакъамы... Эльбетте, вазиетинъиз бизге белли... Сиз эрлик ёлларындан кечкен, дженк корьген адамсынъыз. Теляшланманъ, девалармыз. Иште, теджрибели эким-хирурглар, болюк мудири Илья Матвеевич Вертинский ве палата экими Николай Григорьевич Снегин экевлешип, сизни тедавий этеджеклер,— дие Дайырлыны операция япувда иштирак эткен эсли экимни косьтерди.— Шифа, дерман тапарлар.

Иште, яш меслекдешимиз Эдиге Балич де сизни бакъувда оларгъа ярдым этеджек. О, чебер, алтын элли стоматолог-терапевт. Ойле яш экимлеримиз баягъы,— Анна Сергеевна Баличке бакъып сёйленди.— Устазлары бизмиз. Шай, къыскъасы, сагълыгъынъызгъа дуаджым.

Баш эким кетеджек олып тургъанда, Николай Григорьевич:

— Хаста да, Илья Матвеевич де, мен де Ватан дженкининъ ветеранларымыз. Пияде аскерлернинъ медицина лейтенанты оларакъ айтам ки, биз бир чокъ эрлик сынавларындан кечкен офицерлермиз. Эминим ки, хаста озюни акъикъий инсан Маресьевнинъ ирадесинен, даяныкълыгъынен тутар, биз де оны къайгъырувчанлыкънен, мераметнен девалармыз. Баш къаиде, шартымыз, иште, будыр,— деди.

Анна Сергеевна:

— Чокъ яхшы,— дие хастанен сагълыкълашты.

Эписи коридор бою кеткенде Николай Григорьевич уйкен эмширеге хастаны учюнджи палатагъа ерлештирмелерини эмир этти.

Олюм тёшегинде яткъан меджалсыз, яман сакъатлангъан хастанен баш эким ве дигер экимлернинъ бойле якъын, самимий муамеленен, этрафлы сёйлешкенлери, айрыджа къайгъырувлары Дайырлыгъа ойле тесир этти ки, эм тааджипленди, эм де козьлери торланды. «Бу не къадар инсанлыкъ, алидженаплыкъ», деп тюшюнди.

УЧЮНДЖИ ПАЛАТА

Пенджере артында баарь геджеси. Шувулдап ягъмур ягъа. Палатада зиндан киби къаранлыкъ. Тек коридоргъа чыкъкъан пенджереден электрик ярыгъы корюне. Чешит къазаларнен бу клиникагъа тюшкен он хаста озь кроватларында пышылдап юкълайлар Кимиси юкъусында ынърана, кимиси сандыракълай. Ким биле, бельки, арада яры юкъулы яткъаны да бардыр. Амма бу палатанынъ къоркъунчлы корюнишли он бириндживи кроватында яткъан агъыр хаста къач геджекуньдюзден берли козь юммай ятмакъта. Онынъ буравлангъан сол эли ве аягъы кроВать янындаки дарагъач шекилли демирге асылгъан, иште, шу аягъы демирден ве кроваттан ашагъы он алты килограмм чекисиндеки фунтлукъларнен чектирильген. Сагъ эли ве аягъы гипске къойылгъан. Кровать устюне, башындан кокюсине къадар, акъ безден перде тутылгъан. О, иште, шу перде астындан, юкъу кирмез козьлеринен палатаны, дёрт диварны, таванны саатлернен козьден кечирип ята. Бу азапнынъ не къадар сыкъынтылы. джан эзиджи, рухий агъыр олгъаныны ким тасавур этмез, бунъа ким чыдар?.. Амма о, ирадесининъ демир къаттылыгъынен даянмакъта. Мудхиш агърылар, феджи суретте къозгъалгъанда, о бирден пек алсызлана-эссизлене, галюцинациялар джерьянында къала. Козьлери огюнден алевленип янгъан гемилер, ири беяз хачлы къоджаман танклар кечип кетелер. Палата ичинде чекильген тикенли теллерни, даа бир такъым шейлерни коре. Онъа янында кимдир ер къазгъан киби келе, кроватына на-

сылдыр машина урула... Абдырай... Кемиклерининъ агърылары беденини атеш аджджысынен якъалар. Тюнъюле... Тез-тез танъ агъаргъаныны беклей. Эп пенджерелерге бакъа.

Бу хаста — Ферат Дайырлы. О, ич бир шей ашамай демек мумкюн. Энди эки куньдир онынъ къадыны, къызы эки огълу аилелеринен ёкълап кельдилер. Иште, олар кетирген емеклер ве емишлерден одыр-будырны чымкъына, оларны да, озь тувгъанлары, олар ёкъта исе, невбетчи эмшире я да емек даркъаткъан къыз ашата. Экимлер токътамадан иштиа иляджы бере, эйи ашамасыны теклиф этелер. Дайырлынынъ меджалсызлыгъында иштиа не демек?..

О козьлерини кене зорнен юма: сачларынынъ алтын культеси омузларына тёкюльген, мелевше козьлю, яш келинчек киби эндамлы къадыны, бенъзи анасына ошап кеткен, спортчы къызлар киби аджайип беденли къызы онынъ агъаргъан юзюне бакъып туралар. «Шукюр, Татьянам бугуньден итибарен, мен тюзельгендже, эр кунь уйледен экинджи куню сабагъа къадар палатада янымда оладжакъ. Экимлер бунъа разы олды, изин бердилер. Бойле япылмаса гъайыбым... Ал-азырда о манъа эр шейден пек керек. Затен, янашамда юкълап ятса биле, мен юкъусыз геджелер азабыны бираз енгильдже кечририм. Кельсин», деп тынчлана. Бирден текрар алсызлана, сескене.

Дайырлы козьлерини ачкъанда кроваты янында, искемледе отургъан къадыны козьяшларыны сильди.

— Не олды я, Татьяна Ильинична?..

— Озюм, шай... Сыджакъ какао ичесинъми?

— Ёкъ,— хаста тумба устюнде тургъан «Ташкент минераль суву» шишесине башынен ишарет этти— Сув...

Къадыны стакангъа сув толдурды, тобан киби сары трубканен ютум-ютум ичирди.

— Тешеккюр, Татьяна.

— Афиетлер олсун, аз ичтинъ. Бир шейлер къапын энди,— деди къадыны.

О ред джевабыны берген арада янында кроватта яткъан, бир аягъы чектирилип асылгъан, узун бойлу, чал сачлы хаста:

— Татьяна Ильинична, эринъиз ич бир шей емей. Бу палатагъа кетирильгени энди учюнджи кунь. Эки геджени козь юммай кечирди. Индемей тавангъа козь тикип ята. Реанимация болюгинде де шай олгъан,— деп шикяетленди.— Бойле тедавийленмек оламы?

— Турсун ака, я алыны корьмейсинъизми?..— деди хасталардан бири.

— Сонъ не олгъан экен?.. Энъ агъыр алда да такъаттан тюшмек, зайыфламакъ олмаз. Бу хасталыкъны кучьлештирир, адамны йыкъар,— дие итираз этти чаларгъан хаста.— Мен о дередже олмасам да, эр алда, меним де мотоциклет къыргъан, харaплангъан аягъым дарагъачкъа асылы тура. Шай олса да, ашап-ичем, геджелери юкълайым. Янып-куймеге не бар. Сабыр этмек, чыдамакъ, дердинъе дерманны беклемек керексинъ,— о Дайырлыгъа чевирилип сёйленди.— Къомшу, эки куньден берли дикъкъат этем, тек танъ бельги берген маалларде, бирден йигирми-йигирми беш дакъикъа къадар ёргъун юкъу-

гъа дала, сонъ сескенип, абдырап уянасынъыз,— деди лафыны девам этерек.— Шимди де азачыкъ юкъусырады ве рефикъанъыз янынъызгъа отургъанынен козьлеринъизни ачтынъыз...

— Къыйын меселе...— деди Татьяна Ильинична тюшюнджели, кедерли алда.

— Достум, бу къазагъа насыл огърадынъыз я?..— дие сорады Турсун ака.— Бу къадар сыныкъ, чыкъыкъ...

Дайырлы вакъианы къарыкъ сеснен юткъуна-юткъуна тафсилятлы суретте икяе этти. Палатадаки хасталарнынъ эписи джинаетчи шофёрны, ёлдашыны нефретнен лянетледилер. Вицдансыз шофёрнынъ къачып кеткенини экимлер Дайырлыгъа айтмагъанларындан отърю, шу адисени о бильмей эди, ве шимди хасталар, «оларны макеме джезалар», дегенде сусты. Башыны бурды.

— Турсун Шадманов десенъиз озь шахсиетини озю джезалады,— деп окюнди чал сачлы, чал мыйыкълы хаста.—Бешинджи таксопаркта шофёрым, таксиджим. Бош вакъыт олдымы, Арнасайгъа, шу балчыкълы балыкъ авына чапа эдим. Араретли балыкъчылыгъым, ёл эндегинде мотордан йыкъылып, сагъ аягъымнынъ сан суегини сындырувнен нетидженленди,— дегенде хасталар йылмайды, кулюмсиредилер.— Суекнинъ окчеге якъын ери исе парчалангъаны ичюн туткъыч ез чюйлернен битиштирдилер. Дёрт айдан чыкъарып аладжакълар. Беля...

Саат тамам онда палатагъа экимлер Вертинский, Снегин ве Балич кирдилер. Олар, кечкен къач куньдеки киби, дос-догъру Дайырлынынъ кроватына якълашты, вуд-

жудыны этрафлы тефтишлеп, козьден кечирди ве:

— Сабыкъ арбий мухбир, оджа-шаир, кейфинъиз насыл?..

— Ильхам меселеси?..

— Эр алда геджелери юкъламакъ керек, — диерек шакъалашып, хастанынъ азачыкъ гонъюлини алмагъа тырыштылар.

Пенджере янында кошеде яткъан, монгъол юзьлю, сачлары осип, къарышып кеткен яш:

— Экимлернинъ, эмширелернинъ дикъкъаты тек бир адамда. Башкъалары инсан дегильми, не?..— деп тарсыкъкъанда Вертинский одессалыгъа хас табиатынен:

— Галёрка, яваш, шикяетинъни язма сууретте бер,— дие кестирди.

Турсун Шадманов исе башыны ястыкътан азгъана котерди ве:

— Равиль, тилинъни тут! Бу аркъадаш, урьметке ляйыкъ,— деди.

Равиль ынджынгъан киби сомурданды:

— Меним бабам дженкте эляк олды...

— Шай олса, хатрынъда яхшы тут, биз сенинъ бабанъ киби эляк олгъан йигирми миллионнынъ тири къалгъан векиллериндензмиз. Мен де пияде аскерлер полкунынъ учь дефа яралангъан шофёр-солдаты эдим. Джебэ ёлларынен Берлингедже бардым. Шашмалама,— Шадманов башыны ястыкъкъа къойды.

— Багъышланъыз,— Равиль бирден йымшады. Сусты.

Экимлер дигер хасталарны да бакътылар, кимерлерининъ о, бу ерлерини бакъып, палатадан чыкъаяткъанда, Балич токъталып Татьяна Ильиничнагъа:

— Ферат агъанынъ юреги авликсе анавы тумба устюнде тургъан иляджддан беринъиз. Олар иштиа да ачалар. Эгер лимон тапылса, даа яхшы олур эди,— деди.

Хаста озю де лимон арзулагъаныны сёйлегени киби къадыны:

— Айса, мен чабик Фархад базарына барайым да, бир къач лимон алып келейим,— диерек, палатадан чыкъты.

О кетмеде олды, ичери палата эмширеси Сусанна кирди:

— Ферат Акимович, сизни эки яш сорады. Башта сизинъ вазиетинъиз акъкъында бильмек истедилер.

— Кимлер экен шулар?..

— Бильмейим.

— Исгеселер, кирсинлер даа шу эрифлер, Фератбай,— деди Шадманов къызышып.

Ферат Акимович башыны саллады:

— Йиберинъ шуларны.

Бир къач дакъикъадан палатада бири упузун бойлу, къумрал сачлы, кучюк дёрт коше мыйыкълы, дигери томалакъ, козьлери чылпыкълы эки шахс корюндилер. Дайырлы автомобильнен урып кечкен джинаетчилерни таныды. Амма олар шимди озьлерини гъарип, бахтсызлыкъкъа огърагъан корюнипте тутмакъталар. Палатадаки бутюн хасталарнынъ тикленип бакъувлары алтында Дайырлынынъ кроваты янындаки эки скемлеге отурдылар. Сырыкъ бойлусы белягъа макюм олгъан шекильде, яваш сеснен сёйленди:

— Мени багъышланъыз. Пек ашыкъа эдим. Ёл къалабалыгъында бирден шашмаладым... Шу къазагъа себепчи олдым.

Дайырлы онъа бир шей сёйлемеди. Агъ-

рысына, шимди юрек санчывы да къошулгъан сонъ, вазиети агъырлашты, чырайы агъарды, Лякин о бу езитлерге дуйдурмамагъа тырышты, тишлерини сыкъты.

Ачувланып, тирсеклери устюне котерильген Шадманов тумба устюнде тургъан бош лимонад шишесине козь этти. Шофёрнынъ фысылты киби лакъырдысына къулакъ салды. О исе, айнеджиликнен сёйлене эди.

— Мен сизге яхшылыкънен кельдим. Илерики деваланышынъыз ичюн лязим салмакълы параны тёлерим. Умумий тиль тапайыкъ. Бу козьге корюнмей кельген къаза-къарсанбанынъ тюбюнден чыкъайыкъ. Эгер меним къабаатымны, гунамны багъышлап бир кягъытчыкъ язып берсенъиз, меселе чезилир кетер беллейим...

Ферат Акимовичнинъ бутюн вуджуды титреди, сызлады, пычакънен тилимленген киби аджыды.

Энди эки айдан берли хастаханеде ятып, девалангъан Равиль зорнен бель устюне келерек:

— Ой, диним къызды мынавы типлерге. Юрип олсам да, шу Пат ве Паташонгъа бир котек чекер эдим. Къана, уздиринъ палатадан!— деп багъырды.

— Ёкъ бу айванларны яхшы шиширмек керек... Олар да мынавы ерге келип ятсалар, сонъ дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны анъларлар.— Шадманов элини шишеге узатты.

Эки шахс аман палатадан зувдылар. Ичери эмшире Сусанна ашыкъып кирди:

— Не олды Турсун ака?..

— Олгъан шей ёкъ.— Шадманов элинен

къапыгъа ишарет этти:— Анавы эки унсур Ферат Акимовични машинанен ургъан къатиллер. Мында озьлерини къуртармакъ ичюн кягъытчыкъ алмагъа кельгенлер.

Палата эмширеси ачувнен чыкъты.

Бу бекленильмез вакъиа ве шу эки хынзыр хусусында хасталар арасында, тосат-тосат, оларны лянетлев, къаргъав, эм де тааджипленюв лафлары эки-учь кунь девам этти. Ниает, бу палата мунакъашасынынъ арты кесилип тургъанда, профессорнынъ хасталарны ёкълав куню кельди. Дайырлынынъ кроваты янында профессор Туранов, экимлер Вертинский, Снегин ве Балич чокъча эглендилер. Профессор оны бир даа козьден кечирген сонъ:

— Девалав усулыны бираз денъиштирмек керек оладжакъ. Ишни яш меселеси чаналата. Ферат Акимовични чабик аякъкъа къалкътырмакъ истесенъиз, сол омузыны, тирсегини ве сол аягъынынъ саныны операция япынъыз,— деди ниает Туранов.

Экимлер заиф Дайырлыгъа, сонъ профессоргъа бакътылар, индемедилер. Дигер хасталарны да бакъты, оларгъа да сёз къатты, кимисине базы кенъешлер берди, кеттилер.

Шадманов кене тирсеклери устюне котерильди:

— Разылыкъ берменъ. Шай тюзелирсинъиз. Операциядан сонъ я аягъынъыз къыскъа, я къолунъыз къыйыш, чолакъ олып къалмакъ мумкюн. Анавы дарагъачны, демирлерни, гипсны вакътынен устюнъизден алырлар, эльбетте. Сонъ, бир ерден тап да, баса-бас мумиё ичеберинъиз. Суеклеринъизни эм сагълалмлаштырыр, эм де ерли ерине сыкълашты-

рыр, Фератбай. Сабырнынъ тюбю — сары алтын...— деди огют тарзында...

Татьяна Ильинична эрини операция япув къарарына келингени хаберини коридорда кимдендир эшиткен олса керек, палатагъа солгъун, юзю дивар киби агъаргъан алда кирди. Ферат Акимовичке кетирген лимон ве емеклерни тумба устюне ерлештирди, сонъ эрининъ кокюсине башыны къойып агълады. Хаста не дейджегини бильмеди. Эм назик исли, эм юреги мерамет толу къадын омюр аркъадашына бакъты, онынъ манълайыны опьти, козьяшларыны сильди:

— Екъ-екъ, ёл бермем!.. Шимди барып профессорнен озюм лаф этерим,— деди де къапыгъа догърулды.

— Аферин, Татьяна! — деп гонъюль берди Шадманов.

Ойле, амма факъат...

Хастанынъ операция япыладжагъы-япылмайджагъы ачыкъ белли олмай девам эткен куньлерде, апрель айынынъ сонъунда палата эмщиреси Сусанна Ферат Акимовичнинъ кроваты янына инсаннынъ къан дамарына чешит иляджлар ве къан тамлатув аппаратыны кетирип къойды. Аппаратта ренки ачыкъ-ешиль илядж толу шишечик баш ашагъы тура эди. Эмшире:

— Операциягъа азырлыкъ корьмек керек. Такъатынъыз эйилешир,— деди.

Шадманов тюкюрди. Хастанынъ озю индемеди. Татьяна Ильинична къаарьленди. Эмшире аппараткъа, хастагъа юзюмэрик киби козьлерини сюзип бакъты. Сим-сия сачларыны тюзетти, сонъра хастанынъ къан дамарына уфачыкъ трубкачыкъ-шлангчыкънынъ уджун-

даки перо шекилли инени саплады. Илядж ягъмур тамчысы киби, дане-дане олып беденге синъе башлады. Экинджи куню бу ал плазманен текрарланды. Учюнджи куню хастагъа укол япылгъан сонъ, онынъ бутюн вуджуды бирден ойле шиддетли титрей башлады ки, къышнынъ къатты аязында къалгъан киби олды. Тиши-тишлерине тийметен кроватта чапаланды, анавы асылы мучелери чеккеленюв зорундан даа да зияде агъырып башладылар. Татьяна Ильинична чапты-чапкъаланды. Палатада хасталар шаматалап эмширени чагъырдылар. О исе аджеле кельди, аппаратны токътатты, палата экимине чапты. Беш-он дакъикъа ичинде палатада экимлер ве эмширелер къалабалыгъы пейда олды: баш эким Атлантова, болюк мудирлери Донской, Вертинский, палата экими Снегин, Балич ве бир талай эмширелер йыгъылдылар. Бири укол япса, дигери таблетка бере, о бириси сыджакъ укол инесини къадай, сыджакъ чай теклиф эте. Сонъра кене демики аппаратнен хастанынъ дамарларына башкъа иляджларны арды-сыра тамдыра башладылар. Татьяна Ильинична озюни къоймагъа ер тапамай. Экимлер оны тынчландырмагъа тырыштылар.

— Афу этинъиз, эмшире ашыкъкъан, янъылышкъан... Дигер хастагъа бериледжек иляджны эринъизге берген. Шимди биз эр шейни ёлуна къоярмыз,— деди баш эким.

Шадманов исе эп сомурданмакъта, ачувланмакъта. Янълыш илядж тамдырувны тюзетюв куреши чокъ девам этмеди. Экинди къарарында, палатада даа экимлер, эмширелер олгъанда, дигер клиникадан кельген про-

фессор, арыкъча беденли, сачы кестане ренкли, эсли къадын Дайырлыгъа элини узатты:

— Аферин, ветеран, шаир! Джебэлер челик пишкинлигини озюнъизде сакълап къалгъансынъыз. Эсли олсанъыз да даяныкълы экенсинъиз... Мен, Ватан дженкининъ сабыкъ эмширеси, сизге шуны айтам ки, сиз эндиден сонъ юз йыл даа яшарсынъыз.

Экимлер, эмширелер даркъалдылар. Палата тынчланды. Факъат хастагъа янълыш илядж берилювининъ акъибетлерини, шекшубелерни ёкъ этювни невбетчи эким ве болюкнинъ уйкен эмширеси бутюн гедже девам эттирдилер. Бу процесс бир къач куньге сюрди. Эмшире Сусанна исе шу куньден сонъ, палатагъа аякъ басмады. Хасталар бу первасызлыгъы ичюн онынъ иштен чыкъарылгъаныны, эким Снегинге сонъки тенбинен къатты тазир илян этильгенини эшиттилер.

Шадманов:

— Догъру япкъанлар. Эким эмширени незарет алтына алмакъ керек,— деп кестирди.

Агъыр хасталыгъына, уколлар белясына янъы джеэннем агърылары, дигер къошма уколлар, иляджлар къатылгъан Дайырлынынъ чыданылмаз азаплары, эп юкъусыз, къоркъунчлы геджелер къыйналувларынен кечмекте эдилер. Янында озь мааллелерининъ къызы, сабыкъ джебэджи эмшире, аркъадашы, ниает, та 1945 сенесининъ улу Зафер кунюнден берли севимли къарысы Татьяна Ильиничнанынъ булунувы онъа буюк теселли олмакъта эди. Ильинична балалар багъчасында тербиеджи вазифесини дёрт айгъа терк этип, он бир хаста девалангъан бу

мусибетли палатагъа Фераты ичюн келип кирди...

Хаста куньдюзлери озюни, эр алда, азгъана енгильдже сезе эди. Эр кунь диерлик къызы, эки огълу аилелеринен оны ёкълап келе, саатлернен янында отура эдилер. Майыс докъуз куню исе Дайырлыны, Шадмановны, ветеран экимлерни буюк Гъалебе шерефине самимий тебрикледилер. Къайгъырувчан сойакърабалары, акъикъий достлары топлашып кельдилер. Бу алгъа хастахане хадимлери де, хасталар да пек сукъландылар.

— Яхшы адамгъа, яхшы адамлар келеберирлер,— деди Шадманов.

Ферат Акимовичнинъ операциясына Татьяна Ильинична ве Шадманов киби къаршы чыкъкъан Вертинский,Снегин эм де Балич иште, шу янълыш иляджны берилювинден сонъ, къатий суретте аякъ тиреп: «Пек зайыфлады. Бойле агъыр, муреккеп операция энди оны сакъатлар. Яваш-яваш деваលармыз», дедилер. Оларнынъ къаршылыгъы саесинде операция япув мерамындан вазгечильди.

Куньлер, огюз арабасы киби, акъырынакъырын кете эдилер. Афталар зарфында базы хасталар тедавийлене, вазиетлери енгиллеше, палатада лакъырдылар къызыша, Равиль, анасы алып кельген радио-спидоланы гурь давушнен чалдыра эди. Шакъалашувлар, лакъырдылар, хусусан радио садалары Ферат Акимовични синъирлендиргенини, зытына тийгенини ве онынъ хаста бакъыджысыны — къадыныны раатсызлагъаныны сезген Шадманов, бель устюне келип:

— Бираз тюзельген акъайлар, арамызда агъыр хасталар да бар. Сакин-сакин лаф эт-

мек керек. Къомшуларымызны кедерлендирмейик,— деди. Сонъра Равильге бакъты:— Ука, сен де анавынынъ сесини бираз эксильт. Ичеги узюльгендже къычыртма шуны. Инсаннынъ мийини сарсыта,— деп дарылды.— Ферат Акимович, бу Давлятшин акробатлыкънен де огъраша,— дие кулюмсиреди кровать къомшусына чевирилип:— Бир кунь бинанынъ учюнджи къатындаки квартиранынъ балконына чыкъа да, айны шу къаттаки янаша балконда отургъан къызларны корип, «бундан сизге кечерим», деп къопая. Къызлар да, «кечсенъ бир коньяк», деп къыздыралар. «Къараман» бир балкондан дигерине кечмеге ыдырынгъанда, бирден сыптырыла, шап этип ерге тюше. Эки янбаш суеги эки-учь ерден сына. Палатагъа сизинъ киби, фена алда кетирдилер. Эки аягъыны бир ай асылы тутып бакътылар. Олмады. Сонъра операция япты, бири-бирине битишмеге ишанч олмагъан суеклерини бирлештирмек ичюн сагъ янбашындан окчесине къадар махсус челик озек къойдылар. Шимди тенинде тура. Сол янбашындан гипсни якъында алдылар. Бир йылдан сонъ, кене операция япаджакъ, янбашындаки чубукъ киби чюйни — озекни чекип чыкъараджакълар. Бу йигитнинъ алы ойле, лякин озю бир шей тюшюнмей. Бойле гъамсызлыкъ олурмы?.. Бу чапкъын таштан ясалгъанмы, я инсан баласымы?— деп тааджипленди.

— Тёвбе, худжур инсан. Шу шаматалы радиосындан да адам акъыллы макъамлар ве тесирли йырлар динълесин даа... Бильгени, э, анавы гъайгъаралы, кийик садалы, юрекни тырнайыджы, къулакъларны йыртыджы ки-

хин-кох музыкалар. Танъдан та гедже саат он экиге къадар эфирден шуларны къыдыра, зырылдата отура. Кимерде озю юкълап къала, амма стиляга къутусы вайвалап тура...

Хасталар, Татьяна Ильинична шакъылдап кулюштилер. Дайырлы да кулюмсиреди. Равиль бу тенкъидден сонъ, спидоласыны тумба чекмеджесине тыкъты, бир даа ич чыкъармады.

Учюнджи палатадан баягъы девалангъан кимер хасталар, вакъыт-вакъыт, къолтукъ таякъларнен, я да бир таякънен чыкъып кетелер. Янъыларыны, агъырларыны алып келе эдилер. Бу ал бутюн хастаханеге аит даимий арекет эди. Шойле куньлернинъ биринде Шадманов да хасталарнен сагълыкълашып, Ферат Акимовични опип, къолтукъ таякъларнен эвине кетти.

Майыс айынынъ сонъунда исе, учь эмшире келип, Дайырлынынъ кроватыны сюйреп алып кетти, операция одасына кирсеттилер. Снегин, Татьяна Ильиничнанынъ теляшлангъаныны, къоркъунгъаныны сезип:

— Операция дегиль. Сол эли ве аягъындан чюйлерни чыкъарып аладжакъ, гипске къояджакъмыз. Асувлы турувдан къуртуладжакъ. Сагъ эли ве аягъынынъ гипсини исе бутюнлей алып ташлайджакъмыз. Сол эли ве аягъы гипсте эки ай даа турмасы керек олгъаны ичюн оны бу шаматалы, чокъ адамлы палатада энди булунмасы да шарт дегиль. Эки афтадан сонъ исе хастаханеден чыкъар. Эвинъизге алып кетермиз,— деп анълатты.— Ичкен иляджлары ве уколлар етер. Энди екяне дерман — вакъыт, чыдам ве сабыр. Эйиси, эвге алырсынъыз.

— Тешеккюр, Николай Григорьевич!— деп севинди Татьяна Ильинична. Къуванч козьяшларыны сильди.— Дюнья тургъандже турунъыз...

— Оладжакъ шей дегиль.

— Олсун!..

Экиси де мемнюниетнен кулюштилер.

Эмширелер Дайырлыны эки сааттен сонъ сагъ эли ве аягъындан гипс алынгъан, асувлы демирлерден къуртаргъан алда, сол элинен исе пармакъларындан та кокюсине, аркъаеына къадар къоюлгъан гипс кольмекнен, бутюн сол тарафы ярым эйкель киби бем-беяз гипсли корюнеште палатагъа алып кельдилер. Къадыны севинеджегини де, къасеветленеджегини де бильмей, шашып къалды. Хаста озю исе:

— Кроваттаки бутюн бир тахта устюне тёшельген юфкъа тёшекте аман-аман эки ай яткъанымда бир шей дуймай эдим. Мынавы таш чувалгъа кирсетильген сонъ, бель кемигим, дерсинъ янмакъта. Мутхиш аджыларгъа даянмакънынъ чареси ёкъ,— дие шикяетленди.— Даа не къадар ятаджагъым... Бунынъ устюне беденимнинъ гипссиз ерлерини укол, темен инелеринен, тахта къушлары киби, турмадан чокъучлап, дельме-тешиклеп ташлагъанларына не дерсинъ? Алтмыш еди уколгъадже сайып кельдим, сонъ уджуны къачырдым.

Къадыны юректен аджынды:

— Энди япмазлар. Тезден эвге кетермиз,— деди.

Бу тезден эвге къайтув ичюн де палатада хышымлы эки афта даа юкъусыз, титис геджелер кечирмек керек олды. Ниает, июнь он

дёрт куню оны эки огълу, къадыны, Снегиннен Балич махсус чагъыртылгъан «Тез ярдым» автомобилине алып чыкъмагъа азырландылар. О, хасталарнен энди сагълыкълашкъан эди. Энди къолтукъ таякъларнен юре башлагъан, факъат даа хастаханеден чыкъмасына изин берильмеген Равиль оны коридорда седие узеринде корьди ве опип сагълыкълашты.

Снегин ве Балич, онынъ озь эвинде ятаджакъ дивангъа огъуллары махсус азырлагъан бутюн бир тахтаны ерлештирип, устюне юфкъа тёшек тёшеттилер.

Николай Григорьевич:

— Достум, кемиклернинъ деваланувында эсас иляджвакъыт ве чыдам. Яшларнынъ кемиклери чабик тюзеле, къартларда бу процесс чокъкъа сюре. Даянынъыз,— сёзлерини текрарлады.

— Ферат агъа, он кунь къабул этип он кунь раатланмакъ шартынен, алтмыш кунь ичинде, бир ай муддетинен, мумиё ичинъиз. Кемиклерни эйи битиштирир, атта ерли ерине кирсетир,— деп кенъеш берди Балич. Экимлер эйи насиатларнен бирге мукеммель сагъламлашувыны тилеп кеттилер.

Дайырлы меджалсыз хаста олса да, озь квартирасында сербест нефес алды. Ачыкъ пенджереден тышкъа бакъты. Эки ай чекильген эзиетлерден сонъ, гузель яз авасы джигерлерине къадар тазелик ашлады. Тереклерге, чечеклерге, къапы огюнде юрген адамларгъа асретликнен козь ташлады.

Татьяна янына отургъаны киби, онынъ элини, манълайыны опьти:— Тешеккюр.

Олюмден къуртарыджым, имаеджим, Лукъман экимим ве мелегим,— деди.

— Аякъкъа къалкъкъанынъджа янынъда оладжагъым шаирим,— деди Татьяна Ильинична эринин́ъ араретли дудакъларыны опип.

— Тешеккюр.

Дайырлы козьлерини юмды. Хаялындан узакъ баарьлер, алтын язлар, аят ёлу келип кечтилер. Къулакъларында гурь денъиз далгъалары шувулдадылар...

Къадыны: «Юкъугъа кетти гъалиба...» дие терен нефес алды.

КЪАШКЪЫРЛАР КЪОБАСЫНДА

Мор яз геджеси. Ерге якъын киби корюльген чивитли кокте йылдызлар айдын парылдайлар. Гурьдели шеэрнинъ авлакъ дживарында куньдюз тракторлар йыкъкъан имаретлер ортасында, йыкъылмай къалгъан эски эвлер арасында кёр къуюдаки киби, титис тынчлыкъ укюм сюрмекте. Терен котлованлар йыкъынтылар, ёлсуз ерлер инсангъа бу ятсы маалини, эр алда къоркъунчлы косьтермектелер. Факъат бираз авлакъта тикленип, сиярып тургъан къоджаман биналарнынъ къуруджылыкъ манзарасы, ёлджулар ташыгъан самолётларнынъ телюкесизлиги ичюн олса керек, тёпелеринде электрик лампалары ярыкълангъан кранлар козьге чарпкъанда шу сувукъ теэссурат азгъана енгиллеше. Иште, бу сагъыр коше янъыдан къурулмакъта олгъан Къашкъар маалледир. Шеэр транспортындан энди авлакъча къалгъан, адамлар арекети, турмуш акъымы сёнюккен, бу зиндан теналыкъта насыл яхшылыкъ арамакъ мумкюн...

Азбарлары тобанлы чамурнен славлы ди-

барларнен сарылып алынгъан, копеклер авлашкъан алчакъ эвлерден бирининъ пенджеречиклери тахта къапакъларнен къапатылгъан, ичериде улькюн ышыкъ аля сёндюрильгени ёкъ. Мейданджа оданынъ ортасында тургъан, устюнде емеклер, ракъы, шарап шишелери къарышып къалгъан, узун стол этрафында башлары думанлы еди эркек, эки къадын отуралар. Терс мезепленип иддалашалар.

Сачлары, мыйыгъы, сакъалы чаларгъан, юньлю кокюсинде ярысы къадын, ярысы балыкъ — суванасынынъ ресими когерип корюльген, юксек бойлу шахс, къаршысында отургъан сырыкъ киби узун, сачы хына тюсюнде олянны ачувнен сыкъыштыра:

— Эр алда, чыкъымсыз абдалсынъ, легавилер бу джампийип къалгъан, басыкъ эвимизге аякъ басмазлар, бизни сувурып чыкъармазлар беллейсинъми?.. Шимди йигирминджи асырнынъ сонъки чериги. Эски заманлар дегиль. Йипнинъ уджуны къачырсакъ,— о стол чевресиндекилерге ишарет эте,— мына шу «Зингер компаниямызны» къобадан къашкъыр чыкъаргъан киби, чекер-чекер чыкъарырлар. Эм не ерге тайсакъ биле, якъалар, къыртлагъымызгъа япышырлар.

— Нокътасы-нокътасына!..— деп тасдыкълай онынъ янында отургъан бир козю япыкъ дереджеде къылый, семиз адам. Пек сархушлыгъындан толайы шишман къурсагъына эгип тургъан балабан, таз башыны котерип оламадан текрарлай:— Нокътасы-нокътасына, весселям...

— Биз анълатып берген планны бир капикке алмай, озюнъдже арекет эткенсинъ.

Ишни ярым-ёрты япкъансынъ, бундан да гъайры давранып зувалмагъансынъ.— дей сакъаллы шахс.— Къалтырагъансынъ...

— Анавы къарт копек ёлумны кесе къалса, не япайым?..

— Эшиттим, сёзюмни больме!— сакъаллы элини сильки.— Насылдыр эсли будала шофёр ёлума чыкъты, инкассаторны хастахането алып бармагъа меджбур этти, дейсинъ. Амма мынавы сюмсюр Борсукъ сычан делиги бинъ алтын, деп ачылгъан,— дей сакъаллы шахс чылпыкъ козьлю, томалакъ олянны косьтерип.— Оны санъа ярдымджы берген эдик. Операция бойле къарышкъанындан себеп о айынгъан. Яхшы эткен. Амма сенинъ макъаранъ пытракълы, чыбалгъан...

Оляннынъ дёрт коше мыйычыгъыны сыйпалагъанындан ачувлангъаны сезиле:

— Капитан, адден ашкъын пыртлазланмакъ не керек я?..— деп терсие о сакъаллыгъа.

— Чанкильдеме,— дей «капитан».— Къапкъангъа тюшерсинъ.

Шишман эриф балабан башыны яваштан тепретти:

— Нокътасы-но-окътасына...

— Э-э, токъта!— дей олян.— Капитан, бириндживде. номерге къулакъ аскъан олмады. Эгер бирев сечкен олса биле, сенинъ машинанънынъ къуйругъына такъылгъан номер, озь сымарышымызнен япылгъан шей. Барсын шойле «жигули»нинъ саибини къыдырып тапсын, онынънен лаф этсинлер. Сонъ анавы, ачыкъ-агъыз эким элимден чекип алгъан автомобиль айдавгъа акъ документи де меним-ки дегиль. Яхшы этип бакъкъаны да ёкъ.

Ашыкъты. Шу талмутны иште бу Хораз,— о, озю киби, атта къызылджаракъ сачлы, факъат арыкъ ве алчакъ бойлу, бети сепкилли яшкъа тараф элини узата:— А, Хораз киминъдир джебинден айындырып алгъан. Шу талмуттаки Беленконы чеккелесин, сюйреклесинлер. Ортада конкрет малюмат береджек киши, бир шаат ёкъ. Бир къач къадын да кельди кечтилер... Анавы къарт шофёр·Ташкент якъынларындаки районларнынъ биринден кельген юк машинасынен эди. О да, ГАИ мени къармакъкъа илиндиргендир, деп юредир. Энди бу вакъианен не меракъланыр, не онъа дёнер. Санки башкъа иши ёкъ... Мени тасдыкълагъан ич бир тюрлю факт, козьказьге кетирюв делили де ёкътыр. Къапитан... Легашлар ичюн шек-шубели олмасам керек.

— Къе-ерек!..—«Къапитан» юмругъыны столгъа ура:— Зирафе, сонъки вакъытларда пек акъыллы ола башладынъ, амма... Тиль къайтармагъа алышаятырсынъ. Сакът ол, анавы узун бойнунъны кесип къыскъартмакъ зарурлыгъы догъмасын. Чокъ билем, деме. Легавилер къокъланып апансыздан изинъе тюшселер, не япарсынъ?.. Эпимизге бирер макъара... Земане алласы огюнде гуналарымыз батман-батман. Азраильнинъ панджасына тюшсенъ...

— Нокъътасы-нокъ-къътасына,— деп юкъусырай шишман.

«Къапитан»ны дикъкъатнен динълеп отургъанлар эписи башларыны саллайлар ве онынънен бирге бирер къаде ичелер. Сигарет савургъан сарышын яш къадын думанлы козьлерини сюзе:

— Бу енгиль, заметсиз омюрчигимиз ни-

дже доландырыджылыкъ, зыпкъынлыкъ, джепке далыджылыкъ, хырсызлыкъ ве айдутлыкъларымызнынъ, сылакъ ишлеримизнинъ махсулы. Мына шу ярарлыкъларымыз ичюн ич биримизге медаль бермезлер. Мукяфатларымыз — бешер, я да онар йыл, Зирафе. Тишлешме!..

— Тишлеринъ уфалыр. Биз санъа хастаханеге бар, озюнъни танытмадан, пациентимиз о дюньядамы, я бу якътамы, билип кель, дедик. Амма сен, пешинъе Борсукъны такъып кеткен, дос-догъру палатагъа кирген, пресс-конференция япкъансынъ,— сакъаллы элиндеки къадени котере.— Къана, бу не олды энди?..

— Мияне...

— Мияне. Мына Айболит тарифлеп тасдыкълар,— дей сакъаллы, «догъру» деген киби башыны саллагъан чал-сия сачлы, пос мыйыкълы, алатлы къырджыманны косьтерип.— Джинает кодексининъ анги ёлларындан кеткенинъден хаберинъ бармы?..

— Бар. Хастаханеге киргенимизни, къапыда тургъан джадыдан башкъа, не бир эким не де эмшире, кимсе корьмеди. Палатада, яры эссиз алда яткъан агъыр хасталарнынъ бир къачы юкълай, бир-экиси де мантыкъсыз сёйленген яры сачма вазиетте эдилер. Энди бизни, лафымызны къатыен хатырлап оламазлар.

— Палатагъа сокъулмасанъ олмаймы эди?.. Къадыным Сусанна корьгенде, бельки башкъа биревлер де сечкенлердир,— деп къычыра Айболит.

— Шойле дарбеден сонъ, сагъ къалгъанына инанмадым. Ичери кирип шахсен озюм

корьмек истедим,— дие озь арекетини акъламагъа тырыша Зирафе.— Къатты джанлы экен, къакъач. Лякин, энди хастаханеден чыкъарылгъанына бакъмадан, эминим ки, ӧлджулыкъ билети анавы къайтылмаз станциягъа олса керек. Алы мушкюль...

— Серсем, инкассатор ит джанлы экен. А, ондан да бетер...— «Къапитан» къызыша...— Мына Айболит, шу клиникада, айны шу палатанынъ эмширеси—къадынындан, пациентке чешит муреккеп уколлар япылаяткъаныны эшиткен. Незакетлисине, «энъкъастан янъыл да онъа башкъа иляджлар сюрюштир», деген. Севимличиги, фелян-тювен дие, бургъучлагъан амма, «бу ишни япмасанъ, темиртекнен къайырыр соярым. О тип манъа гъарез. Фрицлернинъ оккупациясы йылларында Таманьда полицай олгъанымны шимди тек о биле. Якъында мени коре къалды. Чакъаджакъ олып юре», деп алдаткъан. «Санъа да не ичюн буны гизлединъ дер де япышырлар», дие къоркъуткъан. Эм мерамына ирген. Къадыны ишни япты, лякин муштеримиз мышыкъ киби, кене тири къалды. Анъладынъмы, кене... Айболитнинъ «ярысыны» исе, иштен ачылдыргъанлар.

Зирафе ве Борсукъ, бу хаберни янъы эшиткенлеринден, толайы агъызларыны ачып къалалар. Дигерлери кулюмсирейлер.

— Весселям!..— деп ташлай шишман.

— Бизде эки арабаджысынъыз. Сен ве анавы Али Баба,— дей «Къапитан» къалын дудакълы, къабакъ шекилли башлы къырджымангъа ишарет этерек.— Амма о сенинъ киби меним арабамнен дегиль де, девлет, а, девлет таксисинен бизим «гоп компания» ар-

телининъ операцияларыны усталыкънен япа. Суванасынынъ да маркасыны котере. Ибрет ал.

Зирафе сигаретини ичине чекип, бурнундан тютюн пускюре:

— Э̆бе-ет, Суванасы олмаса усталыгъы ноль шу зенджининъ. Шеэрге акъшам къаранлыгъы тюшкен сонъ, хусусан гедже сменаларында таксисинен невбетчиликте сокъакълар бою вызнен долана, гебереджек дереджеде сархушлангъан фраер эль котерир-котермез, локъата Антилопа Гнугъа ала, Сув анасынынъ янына отурталар. О да къарпыз киби мемелерини аман онынъ бетине тирей, шишечикдеки шингенликни къокълата, бутюнлей юкълата ташлай...

— Мемелеримде не ишинъ бар, зырзоп чингене?— деп ырджая сачлары, къашлары сим-сия боялы, дудакълары вишне ренкинде шу дюльбер черели къадын.— Янынъда мен олмагъаным ичюн къапкъангъа илиндинъми?.. Вазифеге, Зирафе киби, баш тиклеп кеттинъ, къанатлары сынгъан дувадакъ киби къайтып кельдинъ.

— Манъа купе-куньдюз юкленген бу пытракълы ишни...— Зирафе ачувланды.— Сизге не, олю киби созылып къалгъан авынъызны шеэр четиндеки чёплюк чукъурларына котюре, союндыра, парасыны, къыйметли шейчиклерини мусадере эте, джаясынъыз. О, саба озюне келе, лякин не олып кечкени акъкъында бир шей бильмей. Базылары исе шу масхаралыгъыны адамларгъа сёйлемеге биле утана. Бунынънен иш бите-кете.

Хораз лагъаплы яш:

— Али Бабанынъ тезден буюк унван ала-

джагъындан хабердарсынъмы?—деп шакъылдай.

— Уджуз шакъаларны, хавфлы бошбогазлыкъларны быракъынъ! Мени динъленъ!— дей группанынъ тёреси «Капитан» сёйленген, ашангъан, ичкен ве оны динълеген достлары эм де «чыракъларына» мураджаат этерек:— Биз бир аиле кибимиз. Къазанчларымыз, къазанымыз, чёмючимиз бир демек мумкюн. Я да, мусавий дереджеде, пайлашамыз. Кимерде, арамдан кельгени борангъа, деген киби алларда ола амма, лякин гъает сийрек. Бирликмиз. Шунынъчюн дейим, балабан сынав къаршысында булунамыз. Билесинъиз ки, бундан учь ай огюне Айболит, Али Баба, Хораз ве мен Сергели къасабасында, иши акъшам къаш къараргъан вакъыткъа къалгъан инкассаторны къоллап, бир ан тена кошеде къамачалап, ёлуны бастыкъ; чантасыны тутуп алдыкъ амма, озюни кучюк ломчыкънен, кассетлернен салыштырсакъ да къангъа былангъан алда къачып кетти. А, беш бинъ кумюш эльге кечирдик, амма тилькини тузакътан къачырдыкъ. Ачыкъ агъызлыкъ яптыкъ. Онынъ сагъ къалувы, энди органларгъа къатнап, малюмат берип юрюви, бизни араштырувы гъает телюкели. Оны талагъанда эпимиз козьлюклер такъкъан эдик амма, бу не, маскирленювми?.. Къатран... Шеэрде тесадюф биримизни коре къалса, таныса ишлер дюдюк... Энди не япмакъ керек? Ондан сакъланып отурайыкъмы? Оладжакъ шей дегиль бу. Шундан отьрю тири шаатны орталыкътан абрамакъ керекмиз. О къадар тюшинип-ташы-

нып азырлагъан планымыз ельге уфюрильди. Даа не япмалы, сёйленъ.

— Оны энди хастаханеден эвине къайтарылгъан олса биле, бир чаресини тапып, мейдандан йыгъыштырмакъ, тындырмакъ керек, — деп теклиф бере Айболит. О бир козю япыкъ—къылый шишмангъа башынен ишарет эте:— Мына, Акула якъын вакъытта ич бир операциягъа къарышмады. О, ишлев принципини боза, азыргъа дуаджы, яни ишлемей тишлей. Азман киби бир четте тура. Бу къобанынъ, сизинъ эвнинъ даимий мусафири. Догърумы, Къапитан? Инкассатор къуртнынъ квартирасыны къолламакъны онъа авале эте йик. Онъайты тюшкенде, силиштирсин, бассын, эзсин! Не дейсинъиз?..

Акула ачувындан сыкълетлене, быджагъыны искемлениинъ аркъасына иле. Къашкъыр киби юньлю кокюсинде морарып тургъан лагерь хатралары, чешит бедат орьнеклерге джаны сыкъылгъан Суванасы:

— Тьфю, шунынъ тениндеки джийренч айванат багъчасыны корьсем, юрегим авлике. Кий мундиринъни!.. Сен Акула дегиль де, бир козьлю камбаласынъ. Тьфю,— деп тюкюре.

«Къапитан»нынъ къадынына илишмек пытракълы олгъаны ичюн Акула суса. Къалын пармагъынен Айболитни косьтере:

— Бу салаганынъ деспотлыкъ япмагъа не акъкъы бар?..— дей къарыкъ сеснен.— Япылмасы мумкюн олмагъан зевалны меним бойнума юклейджек ола. Сонъ, затен, мен энди хырсызлыкъ, ягъмаджылыкъ ишлеринде де пенсионерим. Нокътасы-нокътасынен...

— Е-ёкъ, даа эрте Акулушка,—«Къапитан» йылмая. Сонъ стол этрафындакилерни тынч-

ландырмагъа тырыша:—Чивильдешмеден, давалашмадан лаф этсенъиз шуны...

Айболит еринден тура:

— Ана, озю эмек, пенсия сёзлерини анъды. Яхшы, колхозда эр кеснинъ ишке къошулмасыны талап этелерми, ёкъмы? Даа неге куфюрленесинъ?.. Биз де озюмиздже группамыз...

— Ондан да къуветлимиз. Биз земаневиймиз.

— Догъру, Капитан. Эпимиз бир севиеде давранайыкъ,— деп теклифинден дёнмей Айболит.— Эмек кодекси къалпазанларны джезагъа чектире, персональ пенсионер Акула.

Еписи кулюшелер. О кене сёйлене:

— Анълаймыз, вазифени чезмек бир озюнъе зор олур. Санъа ярдымджы оларакъ, ана, Тавусны бермек мумкюн.

— Сени иш пайлаштырыджы вазифесине ким сайлады я, дандюрюк?..— деп асабийлене сарышын яш къадын.

О исе къаба тавурнен кене сёйлене:

— Этегинъден кимсе чеккелемей, секириклеме. Мына, бир корюниште муляйимсинъ. Эндамынъ да козьге чарпар киби. Бираз кибарлансанъ, джильвеленсенъ, эр анги эркекни озюнъе джельп эте билесинъ, Тавус. Бойле бай хасиетлеринъ олгъанда, неден сакъынасынъ? Чилянзардаки шу буюк эвде бирден танышлыкъ пейда эт, не берметен алла, бельки пациентнинъ квартирасына сокъулыр, алхатыр сорар, бирер къаде атышырсынъыз. Къадеге ташланаджакъ зеэрчикни мен тапарым санъа. Сонъ, селяви!..— О элини юкъары котере.— Шу ерлерге бир даа якъын бармазсынъ.

— Вай, не япайым! Ошоромнынъ сачмалыгъына бир бакъынъ?..

— Джаризленме, къуйругъынъны котерме, Пиковая дама!..

— Ойле олса, къокъла, Айболит...

Эписи кулюшелер, Тавус лафыны девам эте:

— Ичлеринде адамлар толу ян-яна къоджаман биналар... Сейлеген эвинъ етмиш я да сексен квартирадыр. Шойле къалабалыкъта хаста яткъан пара йыгъыджыны насыл тапмакъ, насыл бир себеп, мунасебет уйдурып, снынъ янына кирмек мумкюн?— дие теляшлана къадын.— Акуланен о ерлерде доланыр эмишим. Сокъакъта оны корьген копеклер биле ырылдайлар. Чиланзарда пейда олгъан бу, Исус Христоснынъ аджеми къулуна адамлар насыл бакъар экенлер?.. Ёкъса, о Герберт Уэллснинъ козьге корюльмез адамымы?..

— Нокътасы-нокътасына!..

— Э, Акула, нокътанъны!.. Тавус, манъа бакъ,— дей «Капитан»,—квартирасынынъ номерини айтырмыз санъа...

Тавус башыны сильке:

— Анъланъ, бойле чул тутмаз экспедициянен ильгекке илинмек бир шей дегиль. Я барып да янсакъ. Шу атеш сизге де тиймезми?.. Эпимизни чюрютселер... Сонъ?..

«Капитан»нынъ юрегине бирден къоркъу сувукълыгъы кире:

— Сонъ сени, докъсан парча этермиз, Тавус!.. Сырлы къанатчыкъларынъны юлкъмаймыз, бизнен тегин яшайсынъ. Санъа даа не керек?.. Шимди лаф джиддий иш акъкъында кете. Бургъучлама! Бизден бир ерге къачып оламазсынъ. Тапармыз. Сонъ...

— Сонъ, романс...— эки тизининъ арасына гитарасыны къысып отургъан Хораз шакъылдап куле. Адлжы, кийик сеснен хырсызлар йырыны соза.

— Чалдон, шантрапа!— деп къычыра Тавус.

Азбарда баракъ, бирден къуюгъа атылгъан таш киби гъонкъ, гъонкъ, гъонкъ давушынен авулдай. Сув анасы:

— Бирев сокъакъ къапыны къакъты. Бойле маальде о да ким?.. Пиратмы экен?..— деп абдырай. Пенджеренинъ тахта къапачыгъыны азачыкъ ачып бакъа. Эписи энди орталыкъ ярыкъланып башлагъаныны абайлайлар.— Бутюн гедже «Экстра» ютып, тыкъынып, тютюн савурып отурмакъ не демек?.. Танъ ататыр. Бираз юкъламакъ керек эди.

«Капитан» пармакъларынен столны такъылдата:

— Иш муим. Аля бир шейге малик олмадыкъ, бир къараргъа кельмедик,— дей. Сонъ, йырлагъан яшкъа:— Хораз, дивар тешигини ачып бакъ. Къапыдаки ким экен? Эгер Пират исе, ач, кирсин. Ябанджы олса, деръал бизге чап,— деп эмир этти.

— Динълейим.— О джувурып кете ве бир къач дакъикъадан ичери, устюне узун енъли, мавы ёлакълы денъизджи кольмеги кийген, осип, чатышып кеткен зифт тюслю сачлары, мыйыгъы ве сакъалы оны керчектен де денъиз айдутына ошаткъан, эсмери яшнен кире.

— Не хабер, Пират?..

— Палундра, Капитан!.. Машинанен урулгъан киши, бизим къыйметли инкассатор дегиль. Оджа, шаир.

Тавус эллерини кере:

— Вай анам!..

Эписи бирден айына, ерлеринден туралар:

— Бу насыл малюмат, къайдан алдынъ?

— Тамамынен догърумы, я эшитмекчеми?

— Бу суаллерге джевапны милиция соргъуджысына бермек керекмиз.

— Пират, мезекни ташла! Меселени анълат...— дие хырылдай «Капитан».

Пират юткъуна:

— Машинанен урулгъаннынъ къачынджы квартирада отургъаныны бильмек ичюн, онынънен бир подъездде отургъан достума мусафир бардым. Лаф этип отургъанда, оларнынъ къомшусы, шу кишининъ къадыны, достумнынъ анасына келе къалмасынмы. Лаф-лафтан эр шейни дос-догъру бильдим. Бизнен ич алып-береджеги олмагъан адам.

Эписининъ чырайлары агъара, тиллерини юткъан киби сусалар. Азбарда танъ агъара башлай. Шеэрге июнь айынынъ сонъки раатлыкъ куню келе. Не ердендир «Маяк» радиостанциясынынъ эфир сигналы эшитиле.

УЧЬ ДЕФА ДОГЪГЪАН АДАМ

Кварталларда уйле сыджагъындан гуя нефес алмакъ биле къыйын киби сезиле. Юксек-юксек чинарлар, эменлер, къавакъ ве сельбилер абадан биналаргъа бой созып туралар, амма ич бир елемлик ёкълугъындан толайы, япракълары бейхуд тынчыкънен уюшип къалгъанлар. Къыбырдамайлар. Факъат, шеэр озь гурьделигинде, къызгъын омюринде...

Бугунь таксопарккъа акъшам сменасына бараджакъ Шадманов гъает бегенген янъы досту Дайырлыны кене де ёкълап кельди. Ичери юзю, бойнунынъ терини силип кирди:

— Фу-у, дерсинъ, кунеш эр шейни якъаджакъ. Бу йылнынъ язы не къадар къайнакъ олды,— о элиндеки богъчачыкъны Татьяна Ильиничнагъа берди, Дайырлынынъ элини алып селямлашты, ал-хатыр сорады.— Сол къолунъыз ве аягъынъыздаки гипсни, кокюсинъиз, аркъанъыздаки таш къалкъанны да алса экенлер, вазиетинъиз эппейи енгиллешир эди. Квартиранъыз ири панелли. Ичериде де салкъынлыкъ аз. Вентиляторынъыз дызман амма, лякин тынчыкъкъа о да кяр этип оламай,— деди.— Вуджудынъызнынъ ярысындан чокъу къалыпта. Бойле куньлерге шу алда чыдамакъ беля...

— Не япарсынъ, коньмек керек. Дешетли, къоркъунчлы куньлерим артта къалдылар, Турсунджан. Энди насыл олса да даянмагъа тырышырым. Татьянам янымда олгъанда, устюме къая авдарылса да къоркъмайым,— деп йылмайды Дайырлы.

Шадманов кульди.

Бу арада кучюк коридорда телефон чынъылдады. Татьяна Ильинична кимнендир сёйлешти, къач дакъикъадан сонъ ичери кирип:

— Анавы йигит, сизнен бир палатада олгъан Равиль Давлятшин телефон этти. Хастаханеден чыкъаргъанлар. Вазиети бир къарар экен. Сени сорады, Ферат. Бир къарар, дедим. Эв ичинде къолтукъ таякъларнен дёрт-беш метр адымлап, ял алып юре, дедим...

Ферат Акимович онынъ сёзюни тасдыкълар киби башыны саллады:

— Не чаре, шу олян чокътан берли чекише. Аякъкъа къалкъкъанына, адымлагъанына, шукюр, десин. Сиз де, достум, юрмеге ана шай адым-адым башлайджакъсынъыз. Эвеля къол-

тукъ таякъларнен, сонъра бир таячыкънен адымлар, даа да сонъ, эльбетте, баягъы вакъыт кечкен сонъ меним киби, юрер кетерсинъиз. Аякъларынъызда шишув аляметлери олур, сыныкъ, чыкъыкъ ве эзик мучелеринъиз эр не къадар тедавий олсалар да, белли муддеткедже, даа эп агъырырлар, атта уйгъунсыз аваларда да сызларлар,— деп анълатты Шадманов.— Эсли адамнынъ суеклери де... Яшлар ичюн о не, чырышнен япыштыргъаны киби тюзеле-битише кетелер. Сизинъ эвельки дередженъизге кельменъиз ичюн бир йылны козьде тутунъыз, достум.

— О-о, шу къадар чокъмы?

— Я не...

— Инатлыкънен чыдарым.

Шадманов хошланып кульди ве къаве кетирген Татьяна ханымгъа:— Энди сагълыкъ къавеси ичмек мумкюн,— деди ве хастанынъ гонъюлини котермек истеди, къавени макътап-макътап ичти...

Бундан сонъра кечкен куньлер ичинде, Дайырлыны ёкълап кельген акърабалары, достлары да, тыпкъы шойле, онынъ гонъюлини алмагъа тырыша эдилер.

О, язнынъ тынчыкъ куньлерини, хусусан чиллесини мушкюль агърылар, уколлар ве иляджлардан джаны янгъан алда, бутюн вакъыт инсанлар арасында, кезинтилерде булунмагъа арз эткен алда кечирди. Июль айынынъ ахырында, хастаханеден чыкъкъанына бир бучукъ ай кечкен сонъ, эким Снегин ве Балич келип, ондан бутюн гипсни чыкъарып алдылар. Ферат Акимович бирден буюк енгиллик ис этти, вуджуды серин нефес алгъан киби олды.

Хаста, экимлер айтып кеткен къаидеге бинаэн, агъач киби къатып къалгъан тизлерини буклемеге, арекет эттирмеге тырышув ишине башлады. Учь бучукъ ай зарфында демир чюйлер ве агъыр фунтлыкъларнен чектирилип, асувлы тургъан, гипслер ичинде уюшип къалгъан шу тизлерни, тирсеклерни буклеп ишлетмек буюк чекишювлернен багълы эди. Яваш-яваш, ынъранa-ынърана, геджени куньдюз этип чыдады.

Ниает, бир кунь эки къолтукъ таякъкъа таяныл, аякъкъа зорнен къалкъты, къадыны ве къызынынъ ярдымынен, янъы юрмеге огренген бала киби, бир къач адым атты. Эки ода арасында, он кунь девам эткен бу ыдырынув нетиджесинде, таякъларнен озю юрмеге алышты. Энди пенджереге якъын келип, тышкъа бакъа, атта балконгъа да чыкъа эди. Бойле аякъ устюнде турувы, шимдилик бешон дакъикъадан зияде олмаса да, тышта яз гузеллигини, адамларны, аят сербестликлерини корюви, темиз аванен нефес алувы юрегининъ теренинде узакъ умют, ишанч дуйгъуларыны уянта эди...

Башына кельген къазанынъ тамам дёрт бучукъ айындан сонъ, календардан август айы да тюшеяткъанда о, къарысынынъ ярдымы саесинде, къолтукъ таякъларнен сокъакъкъа чыкъты. Балачыкъларгъа, чечеклерге, адамларгъа, тереклерге, зумрют кокке бакъты, козьлери яшланды. Татьяна Ильинична омюринде бундан да тесирли къуванчны корьмеген эди. Оларны корип, аман, бу ерге кельген базы къомшулар алидженап, мераметли къадынны буюк козьайдыннен хайырлай, Ферат Акимовичнинъ ал-эвалыны сораштыра эдилер.

Такъдири онъа имдат къапысыны, ниште, бойле ачты. Эр экинди маалинде, яшадыгъы бина огюне чыкъып, къач саатлер бойле доланув, мезель-мезель отурып раатланув, муаббет къары-къоджа ичюн бир къаидеге чевирильди.

Хаста энди озюни баягъы эйи сезе, кейфи эппейдже тюзельген эди. Факъат бир меселе Дайырлыны текмиль ачувландыра эди. Насыл алда олса биле, насыл къазагъа огърагъан исе де, палатада яткъан эр бир хастагъа шеэр районларынынъ милиция идаресинденми, автоинспекциясынданмы ве, я да, прокуратурасынданмы векиллер келе, къаза вакъиасыны насыл олып кечкенини этрафлы язып ала, тефтишлей эдилер. Амма онъа, кимсе кельмеди, бир шей сорамады...

О энди, яшадыгъы кварталдаки аллеяларда, къалдырымларда, ич кимсенинъ ярдымы олмадан, бир таячыкънен кезине ве тиз къапакъларыны мукеммель ишлете башлагъанда, бир кузь сабасы, оларнынъ подъездине мавы ёлакълы сары «Волга» келип токътады. Автомобильден тюшкен милиционер барып Дайырлы яшагъан квартиранынъ къапысындаки электрик чанънынъ дёгмесини басты. Элинде таягъы олгъан алда, къапыны ачкъан адамгъа о, тебессюмнен бакъаракъ, теменна берди ве:

— Сизге олса керек,— деп онъа бир кягъытчыкъ узатты.

Кягъытта, шеэр милиция идареси излев-сораштырувлар болюгининъ башы, Ферат Акимовичнинъ сагълыгъы мусааде этсе, эгер мумкюн олса, бир саатке оларнынъ узурына

келип кетмесини риджа эте эди. О, даветнамени окъугъаны киби, милиционер:

— Эгер имкяны олса, машина беклей,— деди.

Татьяна Ильинична:

— Берабер кетермиз,— дегенинен, о:

— Риджа этем,— дие кене теменна этти.

Такъан-тукъан юре башлагъан Дайырлыны автомобильге пек сакътлыкънен отурттылар. Милиционер идареде оларны айдын коридор бою алып барды ве «Уйкен излевджи-соргъуджы Г. А. Туманова» сёзлери язылы къапыны ачаракъ, Дайырлыны ичери теклиф этти. Татьяна Ильинична беклев фойесинде къалды. Излевджи, одасында стол аркъасында отургъан къарарынен отуз секиз-къыркъ яшларында, арбий бичимли сары сачлы къадын, аман аякъкъа къалкъты:

— Риджа этем, отурынъыз,— деди Дайырлыгъа столгъа якъын скемлени косьтерип, — Ферат Акимович, бир сыра муим, джиддий себеплерден толайы, еди айгъадже сизнен корюшмек, сёйлешмек онъайтлы кельмеди. Афу этинъиз. Энди, ниает, меселе бутюнлей айдын... Буюрынъыз. Сизни, башынъызгъа тюшкен буюк къазада джинаетчилернен козькозьге корюшювге давет эттик.

Дайырлы кениш оданы козьден кечирди. Туманованынъ столу къаршысында, дивар бою аякъ устюнде тургъан беш милиценерлернинъ бекчилиги алтында, къапатылгъан бир группа эркеклер ве къадынлар отура эдилер. О, шуларнынъ арасында, учюнджи палатанынъ иштен чыкъарылгъан эмширеси — Сусанналы ве, оны автомобильнен ургъан эки шахсны деръал таныды. Сырыкъ киби узун шофёр

хына тюслю сачларыны олдукъча осьтюрген, дёрт коше мыйыгъы запорожьелилернинъки киби, сакъалына къадар саркъып тюшкен. Чылпыкъ козьлю, томалакъ сою да, кичкене къара мыйыкъ йиберген эди. Дайырлы ичинден, «бу ийлекярлар, бакъ сен, не тюшюнип тапкъанлар», деди озюне-озю. Туманова бу арада ондан:

— Ферат Акимович, бу шахсларнынъ арасында сизни машинанен ургъан адам бармы?— дие сорады, къаршысында отургъанларны косьтерип.— Яхшы бакъынъыз, янъылманъыз.

— Таныйым. Мына,— Дайырлы шу эки шахсны косьтерди:— Бу къырмызы сачлы зебелля руль башында эди. Мынавы томалакъ къараман онынъ янында отура эди,—деп джевап берди.

— Я бу огъланны таныйсынъызмы?— Туманова сарышын, арыкъ беденли, юзю агъаргъан яшкъа ишмар этти:— Буны?..

— Ёкъ, бириндджи кере корем.

— Яхшы бакъынъыз. Сизни машинанен о — Василий Беленко ургъан.

— Ёкъ, анавы езитлер...— о океленип, еринден къалкъты.

— Отурынъыз, Ферат Акимович. Танув хатыранъыз яхшы экен. Биз де, шойле деп, биле эдик. Сизни бу фелякетке огъраткъан Анатолий Назаров, онынъ янында отургъан Ефим Бронштейн, эльбетте. Иште шу джинаетчилер,— деп, Дайырлы таныгъан шахсларгъа элиндеки къалеминен ишмар этти Туманова.— Беленко, бу эки фитнеджининъ чыбалгъан ийлекярлыгъынынъ эсири. Лякин ондан гъайры, къаршыда отургъанларнынъ эпи-

си сизинъ башынъызгъа кельген фаджиада, дигер базы адамларнынъ олюми, сакъатланувларында, бир чокъ баскъынджылыкълары, айдутлыкъ, хырсызлыкъ, доландырыджылыкъ зыпкъынлыкъларда иштиракчилер,— деди о сусуп, башларыны эгип отургъан джинаетчилерге ишмар эткен алда. Сонъра кулюмсиреди:

— Я бу адамны таныйсынъызмы?— уйкен излевджи-соравджы бир четте отургъан, Дайырлы киби арыкъча беденли, орта бойлу кишини косьтерди.— Ич бир ерде корьмединъизми?

— Ёкъ.

— Дикъкъат этинъиз, о бет-сымаджа, бойпостча сизге бенъземейми?

— Манъа?..— Дайырлы омузларыны къысты.— Ошамаса керек...

Туманова ве онынъ эки тарафында отургъан эки эркек кулюмсиредилер.

— Ёкъ, бир-биринъизге пек бенъзейсинъиз. Дюньяда алай кишилер бири дигерине бенъзей, экишер данелер, къошакълар, дегенлери гъалиба догъру,— деди стол артындаки эркеклерден бири. О бастырыкъкъа алынгъанларны пармагъынен косьтерди:— Иште, бу къашкъырлар сюрюсини шашмалаткъан себеп де шу да...

Стол артындаки дигер эркек четте отургъан адамгъа мураджаат этти:

— Виктор Яковлевич, сиз насыл дейсинъиз, бир-биринъизге ошап кетесинъизми?

Адам йылмайды:

— Гъалиба ошаймыз.

— Яшынъыз да бир, акърандашсынъыз.

— Ойлеми, Галина Алексеевна?

— Ойле. Бу мельунлар шу куню шунынъ ичюн де янъылгъанлар.— Галина Алексеевна Туманова азгъана бакъып турды:— Ферат Акимович, бу къузгъунлар сизни инкассатор Андреев беллеп, суикъаст япкъанлар,— деди четтеки адамгъа ишмар этип.— Оны ёкъ этмек истегенлер. Албу ки, оларнынъ къурбаны сиз олгъансынъыз.

Дайырлы шашып къалды:

— Насыл вахшийлик?!.

Галина Алексеевна, ишарет пармагъыны юксек бойлу, сачы-сакъалы чаларгъан шахс тараф узатты:

— Эсасы шу ки, машинанен урып ольдюрив эмирини, вазифесини джинаий группанынъ башы, бу сабыкъ чар ордусынынъ забити, къарт рецидивист Степан Мрачковский берген. Онынъ косьтеришлеринен япылгъан бойле джанаварлыкълар баягъы...— деди ве Дайырлыгъа, сонъ Андреевге бакъты...— Бу йыртыджыларнынъ сонъки къанлы айдутлыгъы сизинъ аятий меселенъизнен багълы олгъаны ичюн, эр бирининъ кимлигини бильсенъиз зиян этмез,— деп анълатувыны девам этти:— Озь адлары, баба ве сой адлары ола турып, тюрлю лагъаплар ташыгъан шу йипсизлер сюрюсининъ къарт къашкъыры Мрачковскийнинъ къадыны, а-ана, анавы илекяр Анастасия Ромен, оларгъа чалышкъан, таксиге минген сархуш эркеклерни союндурувнен мешгъуль олгъан,— диерек дюльберджe юзьлю, баягъы вакъыттан берли бояланмагъан сия сачлары ве, атта, къашларында биле чаллыкълар пейда олгъан къадынны косьтерди.— Атаманнынъ янында отургъан эриф исе

эски хырсыз, баскъынджы Степан достунынъ аркъа таямасы, Гаврил Чалая...

— Галина Алексеевна, шеэр таксопаркында чалышып, девлет автомобилини вахший ашшалыкъларгъа, ёлджуларнынъ вариетине, базан джанларына да къаст этювге файдаланув насыл буюк джинает я... Шу къанлы алчакълыкънен Анастасиянен берабер таксиджи, анавы Энвер Байрамов огърашкъанлар,— деди, стол артындаки эркеклерден бири къалын дудакълы, сюйрю башлы къырджымангъа нефретли назар ташлап.

Галина Алексеевна:

— Белли меселе. Я шу Байрамовнынъ ханымы, енгиль фикирли ве ерсиз джильвели Лёля Сапрыкинанынъ тюрлю ийлекярлыкъларнынъ устасы олгъаныны, хырсызлангъан шейлерни анда-мында базарларда сатмагъа-батырмагъа кямиль алышверишчилигини де исбатладыкъ. О, Назаров ве Бронштейннен бирге сейяр хырсызлыкълар разведкаларына барып келювлерден де чекинмеген. Чешит джийренч джинаетлерден къачынмагъан,— деди.

— Вай, анам!.. Не къадар уйдурма лафлар,— деп япма алда тааджипленди сарышын яш къадын.

— Баш кутьме!— дие кестирди излевджи-соргъуджы эркеклерден бири.

— Ферат Акимович, сиз эмшире Сусаннаны танyйсынъыз,— деди уйкен излевджи-соргъуджы Дайырлыгъа чевирилерек.— О къоджасы Геворг Балазяннынъ зыкъырлавы, тазыйыкъы къоркъутувынен сизге къатиллик япкъан. Белинде такъаты, элинде къувети олгъан, амма козьбоявнен, анда-мында къара-

вуллыкъ япып юререк даима хырсызлыкъларнен кечинген, шимди хастахане къаравулы олып чалышкъан Геворг энди бойнуны насыл къысып отурмакъта,— деп чал-сия сачлы, алатлы къырджымангъа ачувнен бакъты. Энъ артта отургъан бири къырмызы сачлы, арыкъ беденли, дигери осип къарышып кеткен къара сачлы, мыйыкълы, сакъаллы эки яшкъа енгильден козь ташлады:— Булар шеэр транспортынынъ къалабалыгъында, метрополитенде, базарларда къалын джеплер арап юрген джепкесиджилер. Фармазонлар. Мрачковский группасынынъ шегиртлери,— деди.

Туманованынъ йымшакъча сёйлегенини дуйгъан яш йигит, дерьал уджюмге кечти:

— Степан эмдже маалледе анасыз-бабасыз къалгъанымны корип, мени оксюзликке алды. Сонъундан исе бойле чытырманлы ёлгъа чеке берди: «Капитан бабанъ киби киши, атаман. Айткъаныны тут. Не десе, яп. Инатлыкъ япма», деди. Яптым. Сонъу бойле олып чыкъта. Эркин Темиров да манъа ошай. Оны да бу учурымлы ёлгъа мен чеккеледим,— деди озюнен акърандаш, бойдаш, узун сачлы, мыйыкълы ве сакъаллы Эркинге бакъып сёйленерек.

Джинаетчилернинъ башы ачувланды:

— Ялан патлатасынъ, Хораз. Утан. Озюнъни сафдиль бала оларакъ косьтермеге тырышасынъ.

— Яваш! Альберт Эйрих догърусыны айта,— деди излевджи-соргъуджы эркеклерден бири оны токътатып.

Туманова Дайырлы ве Андреевге чевирильди:

— Пётр Кузьмич Синельников ве Гъай-

рат Талибович Хайтенов бу джинаетчилернинъ акъикъий юзюни ачты. Энди совет макемеси оларнынъ эр бирини, джинаетлерине коре, мунасип джезаларгъа макюм этер. Сизге исе, Ватан дженкининъ ветераны, Ферат Акимович, илериде аман-эсенлик, сагъ-селяметлик тилеймиз!— деди.

Демики автомобиль Дайырлы ве Татьяна Ильиничнаны эвлерине алып кельди. Ферат Акимович бина къаршысында багъчачыкъта хачлама аякълы тахта стоя этрафында домино ойнап, сёйлешип отургъан бир къач къомшусыны ве оларнынъ арасында Шадмановны корип, о тарафкъа догърулды. О, достларынынъ меракъланувларына бинаэн, милиция идаресинде олып кечкен козьлештирюв вакъиасыны икяе этти.

Тереклернинъ япракъларыны хафиф кузь ельчиклери сакинден тепретсе де ава сыджакъ, факъат олар отургъан юксек чинар астында салкъынлыкъ гъает муляйим эди...

Геджелерни аля даа юкъусыз кечирген, тек танълар алдында юкъугъа кеткен, озю айткъаны киби, «бир чырым эткен» Дайырлы, бу геджени эм теляшлы, эм эеджанлы аткъарды. «Башыма тюшкен къарсанба энди белли олды. Энди исе кереги киби девалянув, кемиклеримни мукеммель тюзетюв меселеси тура. Гъам-къасевет, рух тюшкюнлиги кечип кетти демек мумкюн. Тедавий олмакъ, гонъюлюмни ачмакъ ве дешетли азапларны унутмакъ ичюн, якъын дост-эшлерим, акърабаларым яшагъан ерлерге кетейим. Чокъ кезинейим. Аятта алтын кузь де къадифели мевсим. Къальбим кулер...» деп ойланды. Саарьде турды, ювунды ве кягъыткъа бир бейит язып,

узакъ ёргъунлыкътан сонъ къатты юкълагъан Татьяна Ильиничнанынъ кроваты янындаки журнал столчыгъы устюнде къалдырды.

«Курешлерден чет чыкъмадым бир ан талып,
яшайышта сынавларгъа кокюс керем...
Мен аятнынъ къышларыны озюм алып,
баарьлерни эй, Татьянам, санъа берем!...

Аэропорт, кассагъа кетем. Эки билет алып келеджегим. Бекле».

Бекледи. Ёлгъа азырландылар. Он куньден сонъ исе, ава ёлджулары арасында бу садакъатлы къары-къоджа да олгъан ИЛ-62 лайнери бир чокъ шеэрлер, койлерни, табиат манзараларыны, Арал ве Каспий денъизлерини, Кавказ, Кубань лавхаларыны аркъада къалдырып, ярымаданынъ меркезий аэродромына къонды. Оларны, кунь эвельден берильген телеграмма эсасына, «Алая роза» совхозынынъ директоры Денис Богданович Вишняк, инженер Фикрет Чагъар, бригада башы Супхи Чалбаш ве рессам яш Эдем Шабанов самимий къаршылап алдылар. Татьяна Ильиничнанен таныш олды ве Ферат Акимовични сагъгъа-солгъа дёндюрип бакътылар. Яшлар элиндеки таячыкъкъа бакъындылар:

— О-о, Ферат агъа, сарымсакъ киби, сапсагъламсынъыз.

— Мектюплерде окъудыгъымыз дешетли фаджиалар гечип гидене бензийирлер.

— Машшалла сизге, Ферат агъа, мых кибисинъиз...— деп кулюштилер.

Фикрет:

— Сиз учь дефа догъан адамсыныз, Ферат агъа. Бир дефа анадан, эки дефа олюмли

фелякеттен сон... Эндиден буян догъан гунюнизи насыл къаид этериз бильмем,— деп къошты.— Шу эки енисини не вакъыттан башлап, анги дёнюмлерде дийим?..

Эписи кулюштилер. Дайырлы исе бу шакъагъа къыскъа изаат берди:

— Меним догъгъан кунюм февраль йигирми докъуз, ускютли Фикрет. Турмушта кутюльген къаидеге бинаэн исим кунюмни эки йылда бир къайд этмек кереким. Чюнки шу кунь календарьда бир йыл бар, бир йыл ёкъ. Мен исе затен, шу шахсий мерасимге чокъ эмиет бермейим. Омюримде буны бир кере къайд этмедим. Сен энди меселени чаталлаштырма. Бу аньане меним ичюн дегиль, къардаш!..

— Яшлар, Ферат Акимовични медицина козетювинден кечирювни токътатайыкъ. Аферин ветерангъа, бир эрлик дерсинден даа сынады. Елджу ёлуна ярашыр. Кеттик!— Вишняк мусафирлерни автомбильге теклиф этти.

Кунешли кузь кунюнинъ уйле вакъыты эди. Мавы «Латвия» орманлы, дерели, озенли ёл месафелерини эп кече, йымшакъ отургъучларгъа ерлешкен мусафирлер, къонакъбайлар бири-биринден шенъ-шерамет алда лакъырды эте-эте кетмектелер.

Олар Сувбашы къасабасына келип еткенлерини дуймай къалдылар. Вишняк мусафирлернинъ учь кунь «Алая роза» совхозында булунгъан сонъ дигер бир сыра дост-эшлери ве акърабаларынен корюшмеге, сонъра девалланувгъа кетеджеклерини эшиткенинен:

— Бойле ашыкъмагъа аджет бармы экен? Шай олса, бириндджи куню меним мусафиримсинъиз. Эвде пишкен сыджакъ отьмек,

украин борщы, котлети, украин горилкасы ве хош кельди къавесине буюрынъыз. Сонъра, совхозымыз бутюн зираатчылыкъ ве къуруджылыкъ ишлерини юксек севиеде алып баргъаны, консерва ве шарап заводларыны махсулдарлы ишлеткени ичюн, бир ай огюнс, Эмек Къызыл Байрагъы орденинен мукяфатланды. Иште бу къуванчлы козьайдынны да къайд этермиз,— деп мусафирлерни озь эвине теклиф этти.

Дайырлы, Татьяна Ильинична оларны юксек мукяфатнен хайырладылар. Илери кеткен совхозгъа мемнюниетнен кельдилер.

Бу мусафирликнинъ учюнджи куню Фикрет:

— Ферат агъа, бугунь акъшам Медениет-раатлыкъ сарайында бедиий авескярларымызын «Омюрде йырнен» денильген концерти вар. Шу шенлик вакътында сиз де бир къач шиир окъусаныз. Анлыянлар етерлик. Яшларымыз риджа идиёрлар,— деди ялваргъан киби.

Дайырлы индемеди. Истексиз эди. Амма Татьяна Ильинична, «окъуса янъы шиирлеринъ бар да...» деген сонъ разы олды.

Акъшамына электрик къандиллернен айдынлангъан янъы, ярашыкълы Медениет-раатлыкъ сарайы Сувбашы къасабасынынъ эмекчилеринен, хусусан яшлыкънен толду. Концертни эки конферансье — ишчи къыз Тамара Дунаева ве яш рессам Эдем Шабанов алып бара-башладылар. Къызгъын алгъышлавларнен кечкен концертнинъ ортасында шаир-оджа Дайырлыгъа сёз берильгени илян этильди. О, кениш санагъа таячыгъыны ташлап, тюзгюн адымларнен чыкъты. Залда отур-

гъан Татьяна Ильинична ве дост-эшлери онынъ сантрач кок костюми, шунъа келишкен кольмеги ве галстугына бакъып: «Аферин, эвельки дереджесине келеята», деп севиндилер.

— Эки шиир,— деп илян этти Дайырлы, сагълам ве юксек сеснен окъумагъа башлады...

Эльчырпмалар гурюльтиси къопты...

Сабасына Дайырлы, къадыны ве инженер Чагъар «Жигули» автомобилинен ёлгъа чыкътылар. Чюнки Дайырлыны ве рефикъасыны мында да акърабалары, дост-эшлери беклемекте эдилер. Эвинде исе, къызы, огъуллары, келинлери, торунлары беклей, энди сагъына эдилер. Инсанларны бир де бир ерлерде беклемеселер яман. Беклеселер, сагъынсалар не къадар яхшы!.. Беклесинлер...

ИКЯЕЛЕР

ТУРИСТ

Уйле вакъыты эди. Лимон ренкли, устюнде шахмат ёлагъы олгъан автомобиль Чынарлыкъ къасабасынынъ орта еринде токътады. Таксиден кемалатлы, къара костюмли, шу тюсте йылтыравукъ аякъкъаплы бир киши тюшти. Шофёргъа ёл акъкъыны эвеллерде «чай парасы» берильген марифетнен тёледи. Чал сачларыны, мыйыгъыны сыйпады, ири мор козьлюгини тюзетти, чевресине бакъынды. Сонъ, янашада тюкяндан чыкъып келеягкъан эки къадынгъа якъынлашты, суний тебессюмнен нелердир сорады, эллерини яйып-яйып сёйленди. Ниает, оларнен сагълыкълашты, сагъгъа бурулды.

Пайтахттан бир къач санайы шеэри ве къасабаларына кеткен бу кениш асфальт ёл, чешит саалы «Достлукъ» совхозынынъ меркезинден кечмекте эди. Козьлюкли ябанджы идаре огюнде тургъан дёрт-беш адамнынъ онъа дикъкъатнен бакъкъанларына озюни сыкъмадан, эки къадын ишарет эткен тарафкъа адымлады.

Меркезий ёл боюна тизилип кеткен гурь сельбилернен сюсленген бу къоджаман зираатчылыкъ къасабасы, этрафындаки орманлы, мавы дагълар къучагъына ерлешкен. Оны

нафиле ерде «Чынарлыкъ» деп адландырмагъанлар. Бутюн иншаатлары, имаретлери ве эвлери юксек чынарлар салкъынындалар. Къасабанынъ чевреси багъ-багъчалыкъ. Байырлардан ашагъы сыра-сыра корюльген юзюм кутюклери манзарасы, гуя, сонъу ёкъ, памукъ тарлалары. Дигер якъта бостанлар, пирнич занлары айван ве къуш асравджылыкъ фермалары, къулан отлакъларнынъ баарь левхалары. Бутюн бу сааларда, къасаба консерва — татлы ичимликлер-шарап ишханесинде гъайретли эмекчилер къарынджалар, балкъуртлар тарзы, бирдем, къызгъын чалышалар. Уфукъта зираатчылыкъ техникасы ве агрегатларынынъ эмек симфониясы янъгърамакъта. Эбет, шимди ойле куньлер, хызмет адамлары, баарь иши — йыл бакъар... деп бельсенгенлер.

Факъат, мор козьлюкли ябанджы бутюн бу вариетни абайламады, машиналарнынъ гурюльтисине, туташ чименликлерден сесленген тюрлю къушларнынъ тесирли нагъмелерине къулакъ асмады. Даа догърусы, бутюн буларны корьмек, эшитмек истемеди, гъалиба. О, шимди къасабанынъ сырт тарафына кетмекте, къадынлар тарифлеп анълаткъан эвни барып тапмагъа ашыкъмакъта. Кимерде бир къанатланып кечкен хафиф ельчик муляйим майыс авасыны чешит чечеклернинъ летафетли къокъуларынен тазертмекте эдилер. Амма бу ерге алышыкъсыз ёлджу явлыгъынен юзюнинъ, бойнунынъ терини сильди:

— Бу ерде гунеш, электрик кандили киби, башын устюнде асылы дурармыш. Оф-ф, пиштим, не сыджактыр бу...— деди озь-озюне, быджагъынынъ дёгмелерини чезди. Токъ-

талды. Теляшланса керек ки, сыкълетленди. Кельген тарафына — аркъагъа козь ташлады. Къаршыда тогъайлар ве оба-тёпелернинъ ешиль къадифесини муджизевий ал фесчиклеринен орьнеклеген лялелер сергисини корьди. Козьлюгини чыкъарып бакъты:— Э, э, гуя атеш, алев.

О энди, солгъа-азбарларда сары-ал купелери ниаетсиз онъ вишне, кирез тереклери ильванлангъан сокъакъкъа кирди. Азгъана даа юрген сонъ арадыгъы эвнинъ ёл къапысы огюне келип чыкъты. Шу ерде ири чубар топны къувуп чапкъалагъан огъланчыкъны чагъырып:

— Э, футболджы, сен кимсин? Адын недир?— деп сорады.

Бала топны элине алды:

— Ферит.

— О-о, эйи.— Козьлюкли башынен сокъакъ къапыгъа ишарет этти:— Ридван деденин эви бумы?

— Бу. О меним къартбабам.

Козьлюкли кульди:

— Къартбабан? Къарт, къарт... унутмышым шу сёзю, э.

О, шимди сабыкъ койдешлеринен корюшкенде, озь тилинде сёйленмеге тырышмакъ кереклигини, акс алда, уйгъунсыз ола биледжегини хатырлады.

— Ферит, къартбабан эвдеми?

— Ёкъ. Къартанам бар. Анам-бабам иштелер. Къартбабам чалышмай. Пенсионер. Деми Коксувгъа балыкъ тутмагъа кетти.

— Узактамы?

— Якъын.

— Ойле исе, гиделим берабер.

— Яхшы.

Огъланчыкъ оны сокъакънынъ юкъары тарафына етеклеп кетти ве къасабанынъ сыртында, оглеринде кениш, акъикъатен кок озеннинъ сакин толкъунларынен акъкъан, ярашыкълы манзарасы ачылды. Узун сачлы сув анасы киби далларыны сувгъа саркъыткъан сюгютнинъ талдасында къармагъыны озенге ташлагъан бир къарт, газета окъуп отурмакъта эди. Мыйыгъы, сакъалы сачлары къар ренкинде киби акъ, шу адам Ридван деде эди. Йымшакъ отлар устюнде адымлап, онъа якълашкъанларыны дуймай къалды.

Козьлюкли киши:

— Селям алейкум, Ридван деде!— дегенинен о аман козьлюгини алып, онъа бакъты. Бираз сусты, тааджипленди, сонъ таныды.

— О-лян, Аджыамет, сенсинъми шу, къардаш?.. Тюшми бу, эсми?..— дие, сычрап турды, кулюмсиреп тургъан адамны къучакълады.— Сенсинъми, сёйле!..

— Меним мен, Ридван агъа.— Къучакълашты, опюштилер. Къарт козьяшларыны сильди.— Сагъ-селяметсизми агъа?.. Аилелер?.. Бу ерде насыл яшайсыныз?..

— Шукюр, къардаш. Сен не ерден чыкътынъ, насыл ёлларнен бизни келип таптынъ?.. Нидже, нидже йыллар ёкъ эдинъ. Дженк бельгисиз гъайыплары джедвелинде эдинъ, Аджыамет. Не ичюн бу вакъыткъадже бир хабер-теберинъ кельмеди?..

— Узакъта, узакъта, кесильмиш ёллар артында эдим, агъа. Инсан даянмаз зиетлер, азаплары чектим. Дешетлер дешетини горь-

дим. Мен де шукюр дерим, сонъра алым тюрленди, агъа.

— Ойле-е, я къайда яшайсынъ, не ердесинъ?

— Баты Алманяда. Мюнхенде.

— Тю-ю, я о аламанларгъа насыл барып тюштинъ?

Аджыамет йылмайды:

— Дженк, дженк...

— Тфю.— Къарт мыйыгъыны, сакъалыны сыйпады. Аджыаметнинъ ильки анълатувына онынъ ачувы чыкъып тюкюргенини Мюнхенли сезмеди.— Я бу къасабаны, бизни тез таптынъмы? Къыдырып юрмединъми?

— Тез булдым. Меркез шеэрде, тесадюфен, сабык бир ватандашы горьдим. Бурайы эйи билер экен. Анда он беш аиледен чок Баксанлылар яшамакта. Варын, сораштырын, я догъмушларынызы буларсыныз, я да не ерде яшадыкларыны билирсиниз, деди. Советлер Бирлигине турист оларак гельдим, бу ерге мусафир... Таксиден тюштигим киби, ёл четинде, бизим халктан ики ханыма растгельдим. Сизин эви тарифледилер. Сонъра, иште, торун Ферит ёл госьтерди.

— Ойле-е.— Къарт озюнинъ даима озенге ташыгъан ачмалы-япмалы искемлечигине Аджыаметни отуртты, озю янашадаки къуругъан эмен кутюгине чувалыны тёшеп ерлешти.— Ана тилинъни амана унуткъансынъ. Тюркче-татарджа къарыштырып курьмеклене экенсинъ. Отур, сёйлешейик, анъларым.— О, торуныни чевирильди:— Сен къайт, топунъны къувалайбер.

Аджыамет сигарет якъты. Къарт, ичмейим, деп ред этти.

— Чынарлыга ики кунь изинле гельдим. Бу ерде булунув аккымын муддети шу. Сизинле — бир заманларда койдеш ве атта янянаша комшумыз Ридван эмджемле бойле горюштигиме пек мемнюним, пек. Эмдже, меним анам, бабам сагълармы, бу дюньяда вармы? Не ерделер?..

Шу суальни эшитеджегини бильген Ридван деде башыны эгди. Юзю агъарды. Аджыамет онъа кедерли бакъмакъта эди.

— Ой-й, агъыр сорав... Ватан дженкине, сенден сонъ, бабанънен бир куньде кеткен эдик. Элли биринджи ордуда бир полкта, бир батальонда, даа десем, бир батареяда джебэ ёлларыны кечтик. О, лейтенант, мен топчу сержант эдим. Къанлы курешлернинъ янгъынларында Ватанымызнынъ сербестлиги огърунда нидже дёгюшлерде сыналдыкъ, нелерни, нелерни корьдик...— къарт токъталды, кокюс кечирди.— Фашист къашкъырларны кери, озь къобасына къувгъанда, къыркъ дёртнинъ бааринде, Варшаваны азат этюв ичюн амансыз дёгюшлерден биринде, бабанъ козюмнинъ огюнде къараманджа эляк олды. Йырлап ольди. Шу анде омуздан яралы исем де, йырнынъ сёзлери омюрлик хатиримде къалдылар:

Атеш тюшти тувгъан юртум башына,
Джаным къурбан топрагъына-ташына...

Деде кене кокюс кечирди.— Ананъны сорасанъ, о бичаре къадынны бабанънынъ олюм къара хабери, сенинъ аякътан ёкъ олып, бельгисиз гъайып олып кетювинъ онъалмаз дертлерге, сонъсуз козьяшлы такъдирге ташлады.

Янды-куйди, гъарип бир корюнишке кирди. Къасабанынъ къыбласында лялезар обаны корьдинъми?..

— Э, горьдим.

— Ананъ анда. Къабристанда. Беш йыл огюне дженазе мерасиминен шу эбедиет ерине алып бардыкъ. Мында, къыз къардашынъда, Рефикъа тизенънинъ аилесинде яшай эди. Ёкъ... Тизенълер исе, Краснодардалар. Ойле-е...— къарт шашып, бузлап къалгъан Аджыаметке козь ташлады:

— Бу замангъадже, чаларгъангъа къадар, не ерлерде доланып юрдинъ, не яптынъ, не ичюн корюльмединъ?

О, омузларыны къысты:

— Ойле олды, бир тюрлю чареси ёк эди.

— Чареси ёкъ экен.— Къарт ачувланды.— Бабанъ, кой мектебининъ сабыкъ директоры — оджа Эмир Мутевелли халкъы, юрту, Авропа иллерининъ урьлик баари ичюн дженк къасыргъасында джан берди. Раметли ананъ — балалар багъчасынынъ тербиеджиси Шефикъа аджаип къадын эди. Сен, оларнынъ бирден бир екяне, севимли огълу, гъалиба аламан къашкъырларгъа къарышкъан, хынзырлыкълар япкъансынъ, турист... Ватан хаини дегильми эдинъ?..

Аджыамет эллерини керди:

— Ёк, э, кырк бир сенеси, даа йигирми яшында оланда, Очаковда фена яраланып, душмана эсир тюштим. Меджалсыз хаста, чыплак алымда, арбий эсирлер лагеринде зулум мешакатлары чектим. Сонра, шу олюмли каторга хызметлерине меджбур эдилен эсаретлик джеэннемлерини бириндеи дигерине гочюрилип, ахыры Алманяя готюрильдик.

Анда лагерьде шофёрлык яптырдылар. Пек генджлигимде, омюримде бирден бойле фаджиалара чатып, не япа билирдим, агъа. Шашырдым, шашмаладым... Дженктен сонъ исе, ватана кери дёнмее корктым. Сёйледигиме инанмазлар, мушкюль джезалар, куршуна дизерлер дие корктым. О яна темель тиктим. Ниает, иште, шу турист ёлланмасыны зорла алып, горюшмее гельдим.

Къарт сакин сеснен сёйленди:

— Хош кельдинъ демели я, амма, аджыныкълы икяенъе энди адамларны инандырмакъ къыйын... Ватана кери къайтувны талап эткен, башынъа тюшкен маджеранъны анълаткъан олсанъ, бельки, меселе башкъаджа олур эди... Келип, ананънынъ гонъюлини алгъан олсанъ, раметли бельки даа яшар эди. Мен джебэден дженкявер Къызыл байракъ, Къызыл йылдыз орденлеринен дёндим. Бу совхозда чокъ йыллар багъчеванлыкъ яптым. Джемаат урьмет эте. Сен де озь еринъде шофёрлыкъ япар, эджнебий турист, мусафир олып юрмез эдинъ.

Бу лаф арасында, шу ерге, аджеми ёлджугъа таксиден тюшкенде Ридван деденинъ эвини табирлеп анълаткъан къадынлардан бири сюрип кельди. Ортаджа яшта олса да, симсия сачларынынъ культеси омузларына тёкюльген, тюзгюн эндамлы, зейтюн козьлери чересине дюльберлик къошкъан бу къадын кельме адамнынъ кимлигинен этрафлы меракъланса керек ки, селямлашкъан, ал-хатыр сорашкъан сонъ:

— Къартбабай, чокъ балыкъ туттынъызмы? Мусафирнен тафсилятлы сёйлештинъизми?..— деди.

Къарт юзюни джыйырып, башыны салланды:

— Къопкъам балыкъ толды, Шахине. Лакъырдымыз да пек тесирли, э, гонъюль алыджы олды.

Аджыамет еринден турды:

— Риджа, отурыныз, ханым,— деди.

Шахине утансырап отурды. Къарт оны мусафирнен таныш этти, олып кечкен субетни айтты.

— ...Иште, бойле бу турист,— деди яваштан.

Шахине:

— Вай-й, турист пек кечиккен. Языкъ олсун, анасыны корьмеге етиштирмеди,— деп аджынды.— Чынарлыкъта бельки акърабалары, танышлары бардыр...

— Мында эки куньлик муддетнен кельген,— дие онынъ сёзюни больди къарт.— Чокъ кезмеге вакъыты ёкъ. Не япаджагъыны озю де бильмей.

Къадын:— Вай, энди, ич олмагъанда, къавеге теклиф этейик. Шу озь укъукъынджа сизде раатлансын,— дегенде, турист Аджыамет:

— Акикатен, эр шее гечикмишем. Афу, Ташкенте гидейим,— деп ред этип тургъанда, аякъмашинасыны вызлатып, къасаба почтальоны Таир де кельди. Бу алчаракъ бойлу, эсмери яш балабан мешин чантасындан бир къач газета чыкъарып, къарткъа берди ве:

— Ридван къартбаба, янъы чыкъты фурундан, хамуры сырлы чешме сувундан. Тазе, янъы хаберлер...— дие шакъалашты.— Бу ялычыкъта раатланмагъа, газета, журнал,

китап окъумагъа севгенинъизни билем. Шунынъ ичюн энди Коксувгъа да келе башладым.

— Сагъ ол, Таир паша.— Къарт оны да Аджыаметнен таныштыргъаны киби, Таир озюни хас фельсефесинен лаф ачты:

— Демек, ГФРденсинъиз. О якъта капиталистлер сизни къул алында истисмар этселер керек дейим...

Бу суальни къарт къакъып алды:

— Керчек, сорамагъа унуткъаным, анда не иш япасынъ? Чалышасынъмы? Энди сен де амана алтмыш бирдесинъ, я пенсиядасынъмы?

— Екъ, отуз еди йылдан берли Мюнхен дживарында, ёл кенарында, арекеттеки автомобиллери тамирлевле мешгъуль буюк устахане — гаражда авточиленгирим. Шорбаджымыз чокъ зенгин эриф.

— Анълашыла. Сиз тер тёкесинъиз, о джеплерини къабарта. ойлеми?.. Шу ишханенъизде санъа ошагъан бармы?

— Эльбред исимли бир кабардин вар. О да сабык арбий эсир.

— Сабыкъ эсир, азырки къул десе.

Къартнынъ отькюр лафына Таир кульди. Турист девам этти:

— Деде, сабыклардан зенгинлешен де вар. Бизим гаража якын коджаман бир чифтчилиге украин Иван Опрышко саип олды. Шу буюк бахче ве тарлалар бир алман кадынын мулькиети иди. Курназ пезевенк кендинден анджак эсли шу тула эвленди, бутюн вариет снун адына язылды. Энди она герр Иоган дерлер.

Таир кене кульди:

— Кимерде ашыкъып, я да янъылып, анавы геррнинъ бириндежи арифини башкъаджа айтып йибермейсинъизми?

Шахине кулюмсиреди:

— Я сизге не дейлер, Аджыамет бей? Сиз де шунда бир эсли тул тапмадынъызмы?

— Э-э, мен адий ишчим. Тек фамилиямны кендилериндже сёйлер, Мит Вилли, дерлер. Кабардине исе, Альберт. Бизим адлары догъру сёйлеп оламазлар. О, Шахинеге бакъып йылмайды.— Мен зенгин тул арамадым. Бизим гаражда чалышан бир кыза эвленмиштим. Ады Елизабетта.

Къарт еринден къалкъты ве Таирге:

— Бар, меркезий ёлгъа, такси токътагъан ерге озгъар,— деди.

Яш аякъмашинасыны итеклеп, онынъ пешинден чапты.

Шахине онынъ артындан аджыныл бакъаракъ:

— Турист, кимсесиз гъарип,— деди.

Къарт кокюс кечирди:

— Аят ёлуны, виджданыны шашыргъан, адашкъан быралкъы...

ТЕШЕККЮР, ДОКТОР!

Беяз гедже терен сукюнетте кечти. Шеэр сокъакъларына саркъкъан къоюю туман «куньдюзги ярыкъ» къандиллерининъ ышыгъында тютюн киби когермекте эди. Танъда, туман чекильгенинен, япалакълап къар тюше башлады. Меркезий хастаханенинъ сокъакъ къапысында, бирден, чанъ чинъильдеди. Стол лампасы айдынлаткъан стол башында хаста-

ларнынъ талиль кягъытларыны козьден кечирип невбетчи уйкен эмшире Назимова явлыгъынен юкъулы козьлерини силип, аман къапыгъа чапты.

Къапы огюнде акъ халатлы, орта яшлы бир адам ве «Тез ярдым» автомашинасы тура эди.

— Агъыр хаста...— деди адам явраштан.

«Тез ярдым» екими, шимди машинадан тюшкен эмшире къыз ве Назимова бирликте хастаны седиенен ичери алып кирдилер. Э, юк салмакълы, агъыр эди. Невбетчи уйкен эмшире хастаны хирургия болюгининъ экинджи палатасына ерлештирди. «Тез ярдым» екими, энди йымшакъ тёшекте ынъраныл яткъан кенъ омузлы, тюзгюн вуджудлы, сия перчемли йигитке:

— Даян, дост!.. Хирурглар бакъар, тюзетирлер. Челик киби ол!..— деп суний йылмайды.

Амма, экимнинъ юрегинде насылдыр теляш бар эди. Буны дегиль эмшрелер, хаста озю де сезди, гъалиба... «Тез ярдым»джылар сагълыкълашып кеттилер.

Бу хастаханеде къач йылдан берли чалышкъан, тюрлю агъыр хасталарны корьген, оларнынъ талийи ичюн юректен къайгъыргъан эмшире Назимова яшкъа мераметли назар ташлап, кроваты янындаки беяз курсюге отурды. Йигит козьлерини юмгъан, сагъ элинен сагъ аягъыны тутып, зорнен нефес алмакъта, араретли дудакълары мораргъан, юзю бор ренкине кирген эди. Уйкен эмшире назик элинен хастанынъ манълайыны тутты. «Атеш»... Яш къадыннынъ авучы йигитке бир енгиллик берсе керек ки, козьлерини сюзюп ачты, ба-

шы уджунда арыкъча беденли, къабарыкъ кокюсли, къашлары эбабуль къанатлары шекилинен эсмери юзюни яраштыргъан эмшире отура эди. О йигиттен уйкендже яшта исе де, омузларына тёкюльген сия сачлары онъа айрыджа дюльберлик бермекте эди.

Эмшире хастанынъ «Тез ярдым» экими тарафындан тизинедже бинтнен багълангъан аягъы астына сакътлыкънен эки ястычыкъ къойды, къолтугъына термометр къыстырды. Палатада терен тынчлыкъ укюм сюрмекте, базы хасталар юкълай, янъы «къомшу» кельгенини дуюп уянгъанлары исе, агъыр хастагъа ве эмиреге козь тикип ятмакъта эдилер.

Он дакъикъадан сонъ, эмшире термометрнинъ конесуву 39,0 — дередже косьтергенине шашып, адженле озь кабинетине кетти. Йигит текрар алсызланды. Хасталардан бири:

— Огъланнынъ иши къартоп олса керек,— деп ташлады.

Теляшлы эмшире телефонгъа якълашкъанда, кабинетке узунджа бойлу, индже мыйыкълы бир эркек кирди. Бу, шу къоджаман клиникада хирургия болюгининъ экими доктор Даниялов эди.

— Рами Илимович, шимди эвинъизге телефон этеджек эдим.

— Агъыр хаста кельдими?

— Насыл да агъыр я, сыджагъы 39...

Чалыкъ адетли исе де, бойле дакъикъаларда озюни тутмагъа бильген доктор тынч бир корюниште эди.

— Юрюнъ, Эльвира Сеферовна, хастаны косьтеринъ.

Даниялов озь кабинетине барып, халаты-

ны кийди, невбетчи эмшире онынъ аркъасындаки халат йиплерини багъламагъа ярдым этти.

— Яп-яш йигит, олса йигирми бир, йигирми эки яшларында...

Рами Илимович озь зенаатыны джан-гонъюльден севип чалышкъан, даа бир йыл огюне медицина илимлери докторы диссертациясыны мувафакъиетнен къорчалагъан, истидатлы яш мутехассыс эди. О шеэрнинъ, иште, бу абадан хастаханесинде чалышып башлагъандан берли эксерий вакъытыны хирургия болюгинде кечире, илери кеткен замане хирургиясынынъ инкишафыны эп менимсей, зенааты саасында эм янъылыкълар арай, эм окъуй эди. Ёргъунлыкъ бильмеген бу адам, атта эвинде булунгъанда биле, палатада дердине дерман беклеп, аят умютинен яткъан хасталарнынъ такъдирини ойлана, олар ичюн раатсызлана эди. Бугунь де шу къайгъырувчанлыгъы оны танъ маалинде хастаханеге алып кельди.

О, невбетчи уйкен эмширенен берабер экинджи палатагъа киргенде, шимди ишке кельген хирургия болюгининъ эмширеси — къумрал сачлы, мор боюнджакъ киби козьлери, чересине джазибели дюльберлик берген Янковецкая пак юзьбезнен хастанынъ манълайында, джакъларында чыкъ данелери тарзында йылтырагъан терни сильмекте эди.

Даниялов козьлери юмукъ яшны девамлы козьден кечирди:

— Насыл?..

— Сыджагъы юксек, сандыракълай, Ра-

ми Илимович. Насылдыр Эзелиени, Халитни анъа. Эссиз.

Доктор хастанынъ сагъ элини тутты, набызыны денъеди.

— Фена... Аякътаки хасталыкънынъ агъырысы юрекке шу къадар тесир эте...— Даниялов Янковецкаягъа чевирильди:— Раиса Эдуардовна, кислород ястыгъы алып келинъиз.

Эмширенинъ чапып кетювинен келюви бир олды. Йигит кислород ве бир такъым уколлардан сонъ яваштан козьлерини ачты. Докторгъа, эмширелерге бакъты.

— Аягъым яна. Кемиклерим сызлай,— деди.— Юрегим...

— Билем... Адынъыз?..

— Мансур,

— Фамилиянъыз?

— Мергин.

— Мешгъулиетинъиз?

— Футболджы.

— Ы-ы... Аягъынъызгъа урдулармы, не вакъыт?..

— Ёкъ, озь-озюне, апансыздан...— о юткъунды, ненидир айтып битирмеген киби олды.— Ушюттим гъалиба...

— Къана, безни чезинъиз,— деди доктор эмширеге.

Теджрибели эллер безни сакът чездилер. Яшнынъ сагъ аягъы, тобукъларындан алып пармакъларына къадар морардъан, шишкен эди.

Доктор хастанынъ балдырыны пармакъларынен басып бакъкъаны киби, тенде беяз тамгъалар пейда олдылар.

— Бу ерлери де шишик. Шай-й...— Раим Илимович хастанынъ аягъыны дикъкъатнен

козьден кечирди. Сонъ, тобукъларына якъын узунджа, акъ яра тамгъасыны абайлады.— Бу берч чокътанмы?

— Эки йыл олды. Шу сызычыкъ мен беден тербиеси институтында окъугъанда «Локомотив» командасынен ойнагъан матчымызнынъ хатрасы. Амма, онынъ тобукъкъа, табан устюне чыкъаяткъан яраларгъа не алякъасы бар?

— Шай, шай-й...— хирург аякъкъа бир даа бакъып алды:— Раиса Эдуардовна, деръал рентгенге алып барылсын, къаны бакъылсын,— ве яваштан:— Кемик вереми,— деп къошты.

* * *

Даниялов кабинетине къайтып, тюшюнджеге далды: «Аякъ тобукътан ашагъы джансыз. Олю. Факъат, яхшы ки, гангрена олмагъан...». Бир чокъ муреккеп, джиддий, операциямларны чебер япкъан, ич бир хастанынъ олюмине ёл бермеген теджрибели хирург яш эким шимди шу футболджынынъ хастахане карточкасына диагнозны язды. «Уста рентгенологымыз Гвардеев де рентген суретинен буны тасдыкълар, эльбетте», дие эмин олды. Бунынънен берабер Рами Илимович тезден хастаханенинъ ильмий консультанты, эсли профессор Муслимовнынъ келеджегини ве хирургия болюгининъ башы агъыр хастаны къайта-къайта бакъаджагъыны да биле эди.

Шу арада къапы къакъылды, ичериге орта бойлу, халаты кемалатлы вуджудыны сыкъып туткъан киши кирди. Даниялов ериннден турды.

— Сонъ, Вадим Гаврилович?..

— Яралар, шубесиз, кемиклерде,— баш рентгенолог индже, къара рентген суретини пенджереге тутып, ишарет пармагъыны онынъ устюнде юрютерек:— Иште, табанынынъ тёпесиндеки бувун кемирчеги эки ерден чатлагъан. Аякънынъ шу ерлери иринлеген,— дие анълатты. Элиндеки узун кягъытчыкъны стол устюне къойды:— Лабораториянынъ талиль нетиджеси исе яраларнынъ кемиклерни сыкъкъаны ве аз-аз ирткенинден толайы агъырыларнынъ бутюн тенге тесир эткенини, хастанынъ сыджагъы зияде котерильгенини, юреги нормаль ишлемегенини тасдыкълай.

Рами Илимович кабинетте арткъа-алдгъа юре башлады:

— Шай-й...

— Бу, эльбетте, кемик вереми, доктор.

— Йигит футболджы. Кемикте шу верем исе — инсан бир шейге шиддетли урулса, я да бир шей онъа кучьлю урулып, кемиги чатласа, оны тез тедавий эттирмесе, асыл ола. Мергин, бойле ал олмады, гъафлеттен башлады, дей, факъат...

Рентгенолог омузларыны къысты:

— Тааджипли. Акъикъатен, бельки, вакъытынен кимдир аягъына яндыргъандыр.

— Меселе де шунда.

Шимди Даниялов яшнынъ тобугъына якъын, узунджа, беяз тамгъаны хатырлады. «Шу берчнинъ акъибети дегильми экен?..»

Гвардеев онынъ тюшюнджеге далгъаныны корип:

— Рами Илимович, профессор кельгендже беклейик, онынънен де кенъешинъиз.

Сонъ, операция меселеси озь ишинъиз...— деди.

Рентгенолог чыкъар-чыкъмаз кабинетке Раиса Эдуардовна ашыкъып кирди. Онынъ козьлери яшлы эди.

— Рами Илимович, хаста телюкеде... Эсини джойды...

* * *

Уколлар ве кислород йигитни кене эсине къайтарды. Ильки саатлерде оны эс джоюв эсирлигинден эки дефа къуртаргъан экимге, юрегинде ойле ишанч, ойле урьмет догъды ки, озь такъдирини хирургнынъ нрадесине багълады. Ондан имдат беклемекте эди. Шимди янында кене Рами Илимович тургъанына къуванды. Эмшире козюне бир меляике киби корюнди.

— Сонъ, Мансур?..

— Доктор, кене анавы якъкъа барып кельдим, э?..

— Девалармыз.

Палатагъа Раиса Эдуардовна кирди.

— Профессор кельди, Рами Илимович.

Эким деръал кетти.

Акъ фесли, акъ халаты, мыйыгъы ве къашлары да сачлары киби чал, ири кевдели профессор, Данияловнен эль тутушып, ал-хатир сорашты.

— Агъыр хаста бармы?..

— Танъда кетиргенлер.

Профессор Мергиннинъ тедавий карточкасыны алды.

— А-а, диагнозы шумы?

— Йигит футболджы. Операция хусусын-

да, эр алда, сизнен кенъешмек истедим, профессор.

— Кенъешмек?.. А-а...

Даниялов баш рентгенологнен лакъырдысыны, фикирлерини бутюнлей айтты.

— Я барып да диагнозда янъылсанъыз. Футболджыны нафиле операция япып, спорткъа ярамагъан сакъаткъа чевирсенъиз?..

Даниялов, иште, бойле лакъырдыны беклей эди. Шимди о сыкъылды, тарсыкъты.

— Шай демек мумкюн я, амма онынъ футболы энди биткен, Ариф Якъубович.

Яш доктор къатты принципли олгъаны ичюн онъа, «яш, инат мутехассыс», деп бакъкъан Ариф Якъубович Даниловгъа бакъты:

— Айткъанынъызгъа коре, йигит олюм алында экен, сиз исе табиатынъызнынъ къурбанысынъыз...

— Фикирим догъру. Къарарым, сёзлерим ичюн месулим.

Профессор Муслимов рентген суретини, лаборатория талилини дикъкъатнен козьден кечирип, четке сюрди:

— Къана, футболджыны косьтеринъ.

Даниялов оны палатагъа алып барды. Профессор Мергиннинъ аягъыны бакъты-бакъты, юрегини динъледи. Дигер хасталаргъа сёз къатты, сонъ къапыгъа догърулды.

О коридорда Даниловгъа айланды:

— Э, кемик вереми. Хастаны яваш-яваш тедавий этмек керек.

Даниялов бирден агъарды:

— Профессор, яваш-яваш тедавий этмек?.. Кемиклер бутюнлей чюрир, хасталыкъ тизине, белине котерилир...

— Бош лаф.

— Операция япмакъны, тедавийлемекни манъа авале этинъиз.

— Бош лаф.

Профессор коридор бою тез-тез адымлады.

Хастаны операция япув япмаюв давасы къач куньлер девам этти. Хастаханенинъ баш экими де ачыкъ бир фикир айтып оламады. Шу вакъыт ичинде Мансур Мергин азды, вазиети агъырлашты. Буны корьген Даниялов бугунь акъшам устю, этрафлы оларакъ сёйлешмек макъсадынен, хастахане партия тешкилятынынъ секретары эким Азизовнынъ эвине кетти.

Къонакъбай мусафирни хош къаршылады. Къучакълашты, сораштылар. Чай башында Рами Илимович меселени кениш суретте анълатты.

— Кемик веремини тедавий этем деп, вакъыт кечирмек файда бермез. Онынъ дерманы — ялынъыз пычакъ. Операция япып, кемик яраларындан иринни акъызмакъ, шу чатлакъ ерлерге пенициллин толдурмакъ керек. О вакъыт яралар тез тюзелир. Бундан да сонъ, кемиклернинъ мукеммеллешмеси ичюн, хастагъа эки-учь йыл зарфында денъиз ялысына барып, эр сефер бир айгъадже кунеште ятмакъ — «кунь ванналары» къабул этип, деваланмакъ керек олур.

— Белли фикир,— деди Азизов.— Айса, къомшу хастаханенинъ профессорыны ве бир-эки хирургны чагъырып, бирликли консилиум япайыкъ, шунынънен меселени аль этейик. чеккелеп юрмек олмаз. Девалав кечиктирильсе хасталыкъ феналашыр. Ишке башламалы.

— Сагъ олунъыз, Халил Абитович.

Даниялов незакетли Азизовнен самимий сагълыкълашты. Эсли эким онынъ делялетини фаркълады:

— Меслекдеш, эсас шарт — тынч эмин олмакъ... Бу хасиет ишни догъру чезер. Хастанъыз аякъкъа турар,— деп гонъюлини котерип озгъарды.

Даниялов сокъакъкъа чыкъкъанда далларында ёлакъ-ёлакъ къар яткъан къоджаман эменлер, чинарлар, эскемчеклернинъ арасында ель шувулдай, онынъ чересини бу ниетине ишанч серинлигинен тазерте эди.

О геджесини консилиум ойларынен кечирди. Экинджи куню сабадан бу хаберни профессор Муслимовгъа бильдирмеге ашыкъты.

Амма Ариф Якъубович Данияловны гонъюльсиз динъледи, ичинден, «бу яш меслекдешимиз меселени къарыштыра башладымы не?.. Гъалиба о мен-менликке къапылды, бурнуны котерди», деп тюшюнди.

— Бу шашмалавынъызнен агъыр хастанынъ аягъында теджрибе япмакъ ниетиндесинъизми, не? Шуны билинъ, бирадер, ботен операция япар, футболджыны фена сакъатларсынъыз, сонъ сизге, эльбетте, сагъ ол, демезлер. Инатлыкъ япманъ. Тюшюнип бакъынъ...

Бу кинаели огютлев яш хирургны бираз шубелендирди: «Я керчектен де ойле олса...» Сонъ къызды:

— Мергиннинъ энди операциядан сонъ да, операциясыз да спорткъа кечмейджегине лаф ёкъ. Аягъы сакъат, зайыф къалыр. Амма, кемиклер ачылмай, тедавий этмек де мумкюн

дегиль. Мен, эр алда, яшны телюкеден къуртармакъ — аякъкъа къалкътырмакъ истейим.

— Мен де. Лякин, текрарлайым. Ашыкъмай тедавий этмек олунен. Бельки, шай япсакъ, сакъатланмаз. Сизге исе, Лукъман экимликке асылмакъ неге лязим? Котермейджек далгъа илинменъиз... Чокъ лаф медений инсангъа ярашмай. Аталар: «Кишиде бир тиль, эки къулакъ бар. Бир сёйле, эки динъле», дегенлер. Затен: «Аджеле ишке шейтан къарышыр...» Оппадакътан япылгъан операция муважакъиетсизликке огърай да биле...

— Тенбинъиз ичюн сагъ олунъыз, Ариф Якъубович. Лякин бойле операциядан адам ольмез... Бириндҗи Пётр джигер сувукълануындан ольген. Лев Толстой да. Амма, анги вакъытларда?!

Профессор чырайыны сытты...

Консилиум къызгъын кечти. Рами Илимовичнинъ къыскъа анълатувындан сонъ, хастаны операция япмакъ къарарына келинди.

Кениш, айдын ода. Йод, тюрлю иляджлар къокъуй. Ортада, операция столу тюбюнде, бир къач дане балабан эмаль чанакълар. Хирургия алетлери тургъан шкаф. Башкъа ич бир шей ёкъ. Бойле шараит оданы даа мейдан, даа ярыкъ косьтермекте. Узун столда акъ чаршафнен сарылгъан, янында эмширелер тургъан Мергин ята. Акъ фесли, акъ халатлы Муслимов, Азизов, хастаханенинъ баш экими ве хирург-ассистентлер хастанынъ этрафында туралар.

Чокъкъа бармай хирурглар иш башладылар. Данияловнынъ чевик арекетлерини дигер

экимлер дикъкъатнен козь этелер. О тобукъны ве табан устюндеки яралы кемик бувуныны кести. Рами Илимович аякъны азгъана котергенинен эмаль чанакъкъа шингенлик акъты. Хаста, операция агърыларына бакъмадан, шу ан бир енгиллик ис этсе керек ки, терен нефес алды. Ассистентлер яра негизлерини темизлеп, учь флакон шинген пенициллин тёкти, аякъны тизинедже сарып багъладылар. Эмширелер хастаны махсус арабачыкънен палатагъа алып кеттилер.

Азизов яш хирургнынъ омузыны таптады:

— Аферин!

Операциядан сонъ хастанынъ сыджагъы тюшти. Кескин агърылар эксильди, эсини башына джийды. Даа сонъ, о палатадаки хасталарнен эмширелер ве экимлернен сёйлеше башлады. Маддеси де баягъы ачылды. Ариф Якъубович бу екюнге бир тарафтан яш меслекдешининъ, умумен хастахане хирургия болюгининъ мувафакъиети, деп бакъса да, экинджи тарафтан буны юрегинде озюнинъ бириндживуйгъунсызлыгъы сая эди. «Хасталыкънынъ бойле нетиджеленювине эсас себеп — футболджынынъ дев сагъламлыгъы», деп къыймет кести о.

Хастанынъ вазиети эп енгиллешти. О, он куньден сонъ, коридорда къолтукъ таякънен юре башлады. Ариф Якъубович де энди Данияловнен муаббет муамеледе эди.

Мансурны достлары, аркъадашлары сыкъсыкъ келип ёкълай, онынъ тез тюзельмесини тилеп кете эдилер. Иште, бойле куньлернинъ биринде, коридорда юрген Мансургъа невбетчи эмшире бир мектюпчик туттурды.

— Эзелиеден.

— Эзелие?..

Эмшире башыны саллады:

— Меним достум о. Эм къомшумыз. Оджапче.

— Демек мектюпни окъумакъ мумкюн?

— Э, сизге язылгъан.

Мергин конвертни ачты.

«Къыйметли Мансур!

Къач айдан берли хаста яткъанынъны энди эшиттим. Къоджам Халит эвге келип, меним куньдешим Мансур хастаханеге тюшкен. Сагъ аягъы сакъатлангъан. Билесинъми не, онъа бу меним очюмдир. Бундан эки йыл огюне, футбол оюнында онынъ аягъына энъкъастан ойле тепкен эдим ки, къыйышып къалды... Бунынъ махсус дарбе олгъаныны кимсе сезмеди. Озю де. Чокъ вакъыт шу аягъынен чекишип, ярасыны тюзетип оламай, акъсакълап юрген эди. Пек эминим ки, ниает, о тепменинъ белясы оны хастаханеге алып баргъандыр», деди.

Мен шу лафларнынъ эсасыны бильген сонъ, еди куньлюк огъулчыгъымны алып, ондан омюрлик кеттим. Афу эт, Мансур!

Сени унутмайджакъ Эзелие».

Мансур башыны котерди. Ич кимсе ёкъ эди. О догърулгъанда къаршыда Даниялов пейда олды. Бу мераметли уста хирург Мансургъа озь къардашы киби алышкъан эди. Шу дуйгъусынен онынъ башыны сыйпады.

— Ниает, озюнъни аят ёлуна къоюлгъан сай, къардашым,— деди.

— Тешеккюр, доктор!— Йигит элиндеки мектюпни Данияловгъа узатты.— Окъунъыз, Рами агъа...

МЕРАБА, СЕВИНЧ!

Къар, этраф къар. Чёллер, дерелер, дагълар сукюнетте. Бeяз кягъыткъа язылгъан сатырлар киби сиярып тургъан чоюн рельслер бою ешиль вагонлар эп тыгъыралар. Купе пенджересинден корюнген манзараны сейир этип тургъан кенъ кокюсли, сарышын йигит, янашасында отургъан къарттан лаф арап, аселет мыскъыл шакъасынен сёйлене:

— Шай, акъ дереге киремиз. Сонъ къарасы да корюнир... Достлар мектюплер язаберип, шу меракълы кошеге чагъыргъанлар. Туманлы дагълар, къара алтын хазинелери, лимония диярына келеятырмыз.

Бу инели сёзлер къартнынъ зытына тиелер. О, йигитнинъ бушлаты, матрос штаны ве ленталы фесини бирлей-бирлей козьден кечире. Сонъ:

— Кулюнеджек киби шей ёкъ. Манълайынъда алтын ренк арифлернен Къара денъиз флотунынъ денъизджиси олгъанынъ язылатурып, ипрангъан ибарелерни текрарлайсынъ. Дев киби яшсынъ. Бешсандыкъ дагъыны девиреджек кибисинъ...

Энди денъизджи яш зытлана:

— Бешсандыгъынъыз да не?..

— Не экен, къуршун, чинко, даа десенъ — алтын ятакълары да олгъан зенгин дагълар... Сенинъ киби деликъанлыларны беклейлер. Чалышмакъ керек...

Йигит къызып, къарткъа чевириле:

— Раатсыз олманъ. Къоркъакълардан дегильмиз. Чалышмагъа да билемиз, барышыкъ Ватаныны къорчаламагъа да къудретлимиз. Эмекте, арбий хызметте пишкенлерденмиз.

Къарт йылмая:

— Не ерлисинъ?

— Узакътан...

— Эр алда?..

— Балыкълавадан...

— Анда хызмет эттинъми?..

— Эбет.

Къарт ерииден къалкъа. Сигарыны думанлатып, пенджереден тышары ишарет эте:

— Мына шу ерлер къач йыллар эвельси, инсан сийрек аякъ баскъан кийик дерелер, дагълар эди. Девир сени, агъыр дженк акъибетлерине бакъмадан, зор вакъытларда бу якъкъа да эмекчи элини узатты. Эм насыл узатты... Сагъыр ерлерге ишкир инсанлар кельдилер. Бульдозерлер, экскаваторлар топракънынъ астыны устюне девирдилер. Япыджылыкълар гурьледи. Шакъаллар улугъан геджелерни электрик лемлев мавы атешлери айдынлаттылар... Дагълар арасында, къач сенеде, шахтёрлар шеэрчиги Ахангаран юксельди.— Къарт йигитнинъ омузындан тута.— Эмек инсангъа бахт бере, эр бир эвге сеадет алып кире. Бу ерде де ойле олды... Корерсинъ, тезден шу этрафта да нелер, нелер къурулыр...

Денъизджи бойнуны къашый:

— «Алышкъан-къуртургъандан бетердир», дегенлер. Мен де денъизге, лиманлар, гемилер, бригантиналаргъа алыштым...

— Бу ерге де алышырсынъ.

— Бильмейим...

Къарт индемей. Поезд эп юкъары-къыргъа чапа.

— Мен бу ерге, къардаш, та биринджи геолог-кешфиет партиялары шу дагълардан

комюр ве ильки маден ташларыны тапкъан вакъыты кельдим. О заманларда мен де сенинъ киби пек тарсыкъа эдим. Сонъ, алыштым. Пенсионерлигимден алдын чокъ йыллар шахтада чалыштым.

— Шахтада?..

— Эбет.

— Мен де ниает, шахтада чалышаджакъ олам.

Къарт шенълене. Мыйыгъыны сыйпап ала:

— Мына бу иш! Мына бу фикир!..— сонъ, яшнынъ козьлерине бакъа:— Эвельде ер астында чалышкъан эдинъми?...

— Чалышмадым.

— Бельки бабанъ шахтёр олгъандыр, къан озюне чекедир?..

— Хайыр, багъчеван эди. Шахтёрлыкъ романтикасына мени бу ерли достларым къандырдылар. Иште, шахтёр олмагъа къарар бердим.

— Аферин. Йигит экенсинъ. Таныш олайыкъ,— къарт элини узата:— Осман Темирджан.

Сув алты гемисинден Аким Биже. Бир ай огюне флотта арбий хызметимни битирип, эвге дёндим, анам агъамнынъ аилесинен Ленинабадда яшай. Мен, иште, купедем...

Къарт кисесини онъа узата:

— Якъ, озь азбарымнынъ тютюни.

— Ичмейим.

— Э, тютюнсиз шахтёр олурмы?..

— Эмегининъ атеши чыкъса, олды да...

Кулюшелер. Къарт сигар якъа. Паровоз кескин-кескин окюре.

— Станциягъа киреятырмыз. Къыскъасы.

Аким, мында-достларынъа келип яхшы эткенсинъ. Кимде токътайджакъсынъ?..

— Эдем достумда. О да шахтёр.

— Эдем Устамы?

— Э, о.

— Дызман шахтёр Эдем Уста. Бригада башы.

Къомшу купеде гитара чалына: «Огонёк». Аким пенджереге чевириле. Бабасы, дженк йыллары, балалыгъы бирден ядына тюше... Яваштан бири-бирине къакъышып токътагъан вагонлар онынъ хатиресини болелер.

— Вокзал,— дей Осман къарт.— Аким, мен энди пенсионерим, амма сен айтувлы комюр къазыджы ол,— деп, яшны тенбилей о.

Ешиль боялы узун бинанынъ огюне тюшелер. Акимнинъ козюне балабан къапы кемериндеки ири арифлер чарпа: «Ахангаран демир ёл станциясы». О кулюмсирей:

— Кельдик. Матроснынъ ичтимаий алында къарада яшав башлана.

Эмдже де кулюмсиреп:

— Юр, автобускъа! Эдемге алып барайым. Амма, бу ерде ильки танышынъ меним. Унутма. Адресимни беририм. Зоргъа къалсанъ, кель. Чекинме. Ярдымгъа азырым. Ишинъ яхшы олса да кель. Дертлеширмиз.

Къызыл автобус де сагъгъа, де солгъа янтайгъан киби шеэр бетке кете.

Учь куньден сонъ шахта кадрлар болюгининъ мудири Акимге:

— Бирадер, бирден ер тюбюне энмек, комюр къазмакъ къыйын олур. Бунъа буюк теджрибе керек. Бизде шахтёрлар азырлагъан бир айлыкъ курслар бар. Башта анда окъуп,

нинъ техникасыны, къолайлыкъларыны огренип алсанъ, файдалы олур эди,— деди.

— Ёкъ, джаным, курссыз да чалышырым. Эр шейни амелий иште менимсерим,— деп сёзюнден дёнмеди Аким.— Манъа сув тюбюнде де къолай дегиль эди, амма, арбий борджумны аля эда эттим. Флотта сув асты къайыгъында разведкаджы эдим. Къыйынлыкъкъа коньдим. Сув астымы, ер тюбюми, не фаркъы бар... Тюпте де шу... Чыдарым. Шахтёр керек олса, алынъ. Олмаса...

— Къызматабанланма. Комюр къырмакъ фындыкъ къырмакъ дегиль. Бизге шахтёрлар сонъ дередже керек олгъаныны билип, зыкъарлайсынъ,— деди мудир.— Тюшюн-ташын...

— Эм тюшюндим, эм ташындым. Шахтада достларым бар. Иш усулларыны огретир, аркъа олурлар.

— Достларынъ?.. Меселя?..

— Меселя, Эдем Уста, Хайри Фаикъ ве дигерлери.

Мудир шенъленди:

— Ойле исе, яхшы. Акъикъий шахтёрлар олар. Эдемнинъ бригадасында чалышувынъ эминлик догъура...

Аким арбийдже теменна берип чыкъты. Тышта январь ели сызгъыра, тереклернинъ далларында къарны чанъгъыта эди. Аким къатты аязгъа бакъмадан, къара шинелининъ йылтыравыкъ къадакъларыны чезди, тез адымлады. О, шимди эр алда, сыкъыла эди. Янъы иш, ер асты...

Акъшам исе, койдеши, досту Эдем онъа шахтёр ишининъ сырларыны, къолайлыкъларыны ве къыйынлыкъларыны кеч вакъыткъа-

джа анълатты. Онъайтлы усулларыны сёйледи.

— Сенден уйкен яштам ве кадрлар болюгине шахсен озюнъ барып, бойле ишке киргенинъни алгъышлайым. Бир бригададамыз. Озюнъни сыкъма, палундра, матрос!..— деп кульди.

Экинджи куню шахтагъа сменадан эки саат эвель кельдилер. Бригада башы Акимге:

— Янъы навалоотбойджы Бижа аркъадаш, юр доланайыкъ, ишке тюшюв, иштен чыкъув процесслерини огрен. Ишнинъ озюнен яваш-яваш таныш олурсынъ,— деп кулюмсиреди.

Аким ер тюбюне кеткен демир ёлларны, шахтанынъ бетон диварларыны да козьден кечирди. Керчекте де, ильки назаргъа къоркъунчлы корюне эди шахта... Тюпсюз къара чыкъув процесслерини огрен. Ишнинъ озюлашылмай. Сабыкъ денъизджи шахта туннели янындаки къоджаман рычаг башында ер асты транспортыны идаре эткен каскалы къызны корип, «э, мында къызлар да чалыша экенлер де», деп айретленди, демики джесаретсизлигине озь ичинден утанды. Эдем исе:

— Кель бу якъкъа, достум, сени ер асты транспортынынъ башы, техник Севинчнен таныштырайым,— деп, Акимни къызнынъ янына чагъырды.

Олар:

— Биже.

— Темирджанова,— дие таныштылар.

Йигитке къызнынъ фамилиясында насылдыр бир танышлыкъ сезильди.

Эки дост къыздан бир къач адым эреклеген сонъ Эдем Акимге яваштан:

— Майыс гулю бу. Ишинде атеш. Кямиль. Гъиябий окъуй. Тезден дагъ илими инженери оладжакъ. Сени манъа илькиде алып кельген Осман эмдженинъ къызы. Бакъ, иш урбасында бойле хош, дюльбер. Иштен сонъ корьсенъ — кинойылдызы. Буны козьде тут,— деп пармагъынен достунынъ кокюсине тюртти.

Аким шахтадан вагонеткаларгъа толушып чыкъкъан, юзьлери комюр тозундан зенджилер киби къарааргъан, тишлери инджи тарзында агъарыкъ, шенъ яшларны корьгенинен юрекленип кетти, озю де экинджи сменанен забойгъа тюшмеге ашыкъты.

Ниает, оларнынъ иш невбети кельди. О, сменадаш шахтёрларнынъ джошкъунлыгъынен, козьлери огюнде Севинчнинъ суретинен, омюринде ильк оларакъ шахтёр кийиминен ер астына кетти. Вызлы вагонеткалар эп ашагъы электрик чыракъларынен айдынлангъан дереге догъру чаптылар.

Янъы шахтёргъа биринджи саатлерде забой титис, улькюн ве тёнъюльдириджи алда корюнди. О, дерсинъ, ер юзюнде чокътан олмагъан киби, эп юкъары, шахта къапысына бакъабере эди.

Эдем буны эслеп:

— Къанаты къырылгъан кийик къаз киби юкъары бакъаберме. Янашанъдакилерге бакъып чалыш. Огрен. Асабийленме, матрос!— деп йылмайды.

Акъикъатен, Аким шахтёрларнынъ манълайларында ялтырагъан тер данелерини, эпкин арекетлерини корип, ишке къаныкъып далды... Даа аджеми исе де, ишнинъ къолайыны бильмесе де, отбой чёкючининъ зубила-

сыны забойнынъ къара диварларында — комюр табакъаларында инатлыкънен ишлете, озь гъайретини электрик къуветине къошып, буюк-буюк кесекли къара къатламларны ерге авдара, кяде бир Эдемге тараф бакъып:

— Мына санъа «къара алтын!» Чёкючинъизнен ишлемекни огрене башладым. Тезден Бешсандыкъ дагъыны йыкъарым! — дие шакъылдай эди.

Отбой чёкючини ильки дефа туткъанындан авучларында ильки насырлар асыл олгъанына бакъмадан, ер астында алты саат чалышып, нормасыны эда этти. Сменадан сонъ бригада башы ве шахтёрлар:

— Аферин!

— Олярдан акъикъий шахтёр олур,— дедилер. Иште бу куньден, бу февкъульаде хаберден башлап, онынъ шахтада омюри бойле бекленильмез йигитликлернен девам этти. О, кет-кете, эр сменада бир бучукъ норма бере башлады. Шахта исе, эп инкишаф этти, земаневий техниканен силяланды. Бу юкселиште Биженинъ де усталыгъы артты... Тап сонъу оны бригада башы тайин эттилер.

Шахтёрлар шеэрининъ яз акъшамы. Эки бригада башы, ортада яш инженер Севинч Темирджанова кениш демир-бетон копюр устюнден киногъа кетелер. Оларнынъ аякълары ашагъысында Ахангаран озени октем толкъунларынен шувулдап акъа. Шеэр медениймраатлыкъ багъчасындан «Къайтарма» аэнки эшитиле.

— Бизим яшлар гурюльдетселер керек,— дей Эдем. Сонъ, о шахта устюнде электрик ярыгъынен алланып парылдагъан йылдызгъа

ишарет эте:— Анавы йылдыз не де яна, Аким. О — бизим гъалебе йылдызымыз! Бу, эскиден къалгъан аньане: геджелери анда шу йылдыз яныл турдымы, биль ки, ишлер ёлунда — шахта айлыкъ планларыны эда этмекте. Сёндими — иш мартавал, планлар толмай демектир. Энди эки йылдыр, достум, бизим йылдызымыз сёнмей шавле сачмакъта. Бунъа шеэрнинъ алай эалиси севине.

Севинч онынъ лафыны боле:

— Эдем агъа, эки бригадир бир къызны ортанъызгъа алып, киногъа кеткенде белькн башкъа лакъырды тапарсынъыз, э?.. Иш лафы озь еринде олса яхшы да.

Аким джошуп куле. Эдем де.

— Афу.

Олар шенъ-рушен «Шахтёр» кинотеатрине келип етелер...

Аким экинджи куню сабалейин, Севинчнинъ теклифинен, Осман эмдженинъ эвине мусафир келип, азбар къапынынъ джакълавындаки чанъ дёгмесини басты. Мавы къапы ачылды. Акимнинъ къаршысында гузель эндамлы, комюр тюс сачлы ве эля козьлю къыз пейда олды. О омузларына тёкюльген сачларынынъ культесини тюзетип, кулюмсиреди.

— Мераба, Севинч!

Къызнынъ селям алувындан алдын азбардан Осман эмдженинъ давушы эшитильди:

— Кир, кир, «мераба, Севинч». Унуттынъ бизни. Севинч олмаса, затен, корюльмейджекке ошайсынъ. Кир.

Аким куле-куле ешиль манзаралы азбаргъа кирди. Тюрлю чечеклер ярашыгъынен

къокъугъан къора янында, юзюм асмасы астында Осман эмдже отура эди. Чешме шырылдап акъа, салкъын суву тазе себзеват мешерелерине арычыкъ бойлап акъа эди. Йигит самимий селямлашып, къартнынъ янына отургъаны киби, о:

— Ананъа, эвинъизге мектюп язасынъмы, насыллар?..— деп сорады ве Аким мусбет джевап берген сонъ, къызына:— Севинч, бизге саба къавеси къайнатчы,— дегенинен къыз ичери кирип кетти.

Осман эмдже къалпагъыны чыкъарып, башынынъ терини сильген киби олды, сонъ яшкъа:

— Аким, бу ерде кокте йылдызынъ, дамгъа чыкъсанъ папычынъ ёкъ киби янъгъызсынъ. Къуда ёлламагъа кишинъ де олмаса керек. Амма, дуям, Севинч дегенде оледжексинъ. Къыз да сени севгени сезиле... Акъшам Себия енгенънен сёйлештим, сенинъ киевимиз олгъанынъа анасы да разы.— О, башынен чет дивар тараф, ишарет этти:— Анавы къомшумыз, озюнъ киби кесментили уйке достунъ, Эдем бар да, ярын оны къуда ёлла. Ал Севинчни,— деди.

Къыз тютеген къаве джезвесини, фильджанларны алып чыкъты.

Бу арада къомшу азбардан кемане инълеви ве муляйим йыр эшитильди:

Шу Ялтадан таш юкледим,
Гемим толмады...

Севинч кульди:

— Бугунь раатлыкъ да, Эдем агъа чала. Йырлай.

ХАТЫРЫНЪДАМЫ, ДОСТУМ?

Бу июнь сабасы биз — эки якъын дост ичюн, юрекнинъ индже теллерини инълеткен энъ тесирли куньлерден бири олды. Эбет, биз бир афта огюне, чокъ сенелерден сонъ, эсджаннен корюшкен, къач кунь ян-янаша булунгъан эдик. Теляшлы субетлеримизде, «хатырынъдамы, достум?..», «хатырынъдамы?..» деп нелерни анъмадыкъ, нелерни... Иште, шимди исе, берабер коктемиз...

Чевре мос-мор. Тёгерек пенджеречиктен шу чивит семанынъ теренликлерини козетем. Гуя сонъсуз бу кяинат денъизи. Къаршыдан бир къач булут, акъ елькенли къайыкъларны анъдырып, ялдап кечелер. «ИЛ-62» къоджаман акъкъу киби енгильден уча. Ёлджулар йымшакъ кресполарда, первасыз алда отура, раатлана, кимиси китап окъуй, базылары карта ойнай, дигерлери газета-журналларны козьден кечирелер. Биревлер исе, ёлуна ашыкъкъан, я да ава салонында булунувдан безген киби, эль саатлерине бакъып алалар.

Бу эпимизге анълайышлы ал. Кок ёлджулыгъына чыкъкъан эр бир адам тездже ерге къонмагъа, аякълары тюбюнде ишанчлы топракъны ис этмеге ашыкъа. Къарада догъгъан, омюрини ерде кечирген инсаннынъ психологиясы бойле. «Коктемиз, самолёт бир сыптырылып кетсе...» деген фикир алай адамларнынъ анъында турса керек...

Ойле. Лайнер исе, моторларынынъ аккордыны чала-чала месафелерни аркъада къалдыра. Онынъ узун кумюш къанатлары гулыоли кунеш шавлелеринен парылдайлар. Факъат, юксекликте бойле айдынлыкъкъа рагъмен,

ашагъыда ич бир шей корюнмей: чал булутлар къабара, фуртуналы дерья тарзы къайнайлар...

Ниает, биз де, ком-кок туманлыкъкъа далып кетемиз. Лайнер апансыздан негедир урунгъан киби силькине, салланып ала. Салонда къадын, бала сескенювлери, чивильтилери эшитиле.

— Сайгъылы ёлджулар, абдырашманъыз. Ашагъы эне, булутлар арасындан кечемиз. Къушакъларны яхшы багъланъыз.

Стюардессанынъ экипаж радиосындан айткъан бу сёзлеринен салон тынчлана. Лякин, беля козьге корюнмей келе деген лаф бар да. Иште, локатор «ИЛ-62» булутлар акъынтысындан кечеяткъаныны косьтере. Шу анде лайнер далгъалар къасыргъасына огърагъан геми алында чайкъала, титрей, ашагъы авып кеткен киби ола, юкъары котериле... Къадын сеслери, бала нидалары текрарлана. Салонгъа ортаджа бойлу, антери ве феси де, козьлери де кок ренкини хатырлаткъан стюардесса чапып чыкъа:

— Урьметли, ёлджулар, теляшланманъыз. Штурвал эмек йылларыны ава трассаларында кечирген, теджрибели пилотнынъ кучьлю эллеринде. Дженк янгъыны фуртуналарыны ярып чыкъкъан учуджы о. Бу циклон — табиат хышымы ава ёлларымызда ильки дегиль. Теляшланманъыз, кечермиз. Тезден мензильде олурмыз.

Биринджи ве экинджи пилотлар, когерте механиги ве радиоджысынынъ кямиллиги, джесаретлилиги саесинде, беяз самолётнынъ челик къанатлары сазагъанны йырткъычлап, ярып кечелер. Иллюминаторлардан козьлери-

миз огюнде джазибели манзара ачыла: акъ толкъунларнен джошкъан денъизге, чечекли ешиль бульварларгъа, гемилер, катерлер, шхуналар ленгерлерини ташлагъан лиманларгъа, къараман, эфсаневий шеэр устюне ягъмур къуюла. Козьлер ерге, гуя узакъ вакъыт сагъынув асретлигинен, тикилелер. Стюардесса ёлджуларны энди Одессагъа хош-сефагъа, аман-эсен кельгенлеринен хайырлай. Тизлерим устюндеки дефтерчикке козь ташлайым. Анда:

Стюардесса, стюардесса, ерде нидже къыз корьдим:
Факъат, сендай мор козьлиге насыл эсир тюшмезсинъ!..
Эндамынъда сачларынънынъ культесинде козьлерим,
Стюардесса, эсимдеми, я бир хаял-тюшмисинъ!..

сатырлары язылгъан. Янымда креслода отургъан ёлджу:

— Менимдже, бизни Львовдан намлы денъизджилер, шаирлер, композиторлар, йырджылар ве аджайип йырлар шеэрине пилотларнынъ усталыгъы, эрлигинен бирге бу дживаннынъ сыджакъ сёзлери де алып кельди. Гузель ёсма Оксана. Мен оны бираз таныйым,— дей.

Йигитнинъ шу сёзлерини тебессюмнен алгъышлайым.

Ёлджулар лайнерден трапкъа, огъурлы рейс ичюн экипажгъа тешеккюр бильдирип, чыкъалар.

* * *

Мен самолёттан тюшмей, салонда къалам. Бириндджи пилот, капитан Исмаил Хайыровны

беклейим. Львовда, бир афта къадар, шу эски достумнынъ эвинде мусафир эдим. Исмаилнен сабыкъ шеэрдешмиз. Балалыгъымыз, осьмюрлигимиз дагълар этегинде, озенлер боюнда ерлешкен кучюк шеэрнинъ энъ буюк йылдырым мааллесинде кечип кетти. О, Къачы авиация мектебини битирип чыкъкъаны киби, Ватан дженки алевленди. Юрту, халкъы ичюн, сербест инсанлыкъ баари ичюн амансыз дёгюшлер джебэсине кетти. Исмаил 1941 сенесининъ афатлы июнь йигирми биринден башлап, 1945 сенесининъ кутьлевий къуванчлы, кедерлернен де багълы, майыс докъузына къадар атешлер арасында эди. Украина Дёртюнджи джебэсининъ Бириндджи авиация эскадрильясында экипаж командири оларакъ юксек себатлыкълар косьтерди. Команданлыкъ онынъ дженкявер йигитлигини арбий орденлер, медаллернен шуретледи. Энди, эбет, гъарбий Украинанынъ ярашыкълы шеэринде яшай. Гражданавиациясында экипаж командири. Джесюрлиги дереджеде шенъ, достлукъкъа садыкъ...

О кабинадан чыкъа, куле-куле адымлай. Кесментик кевдели, орта бойлу, козьлери сия юзюм киби. Амма, мен бильген къара сачларына чал туман тюшкен. Манъа якълашып кулюмсирей:

— Сонъ, семетдеш, сизни чокъ раатсызламадыкъмы?.. Ахыр-сонъу сазагъан къалабалыгъына огърадыкъ да,— дей о сонъки ярым саат ёлджулыкънынъ уйгъунсызлыгъы ичюн чекинген киби.

— Ола тургъан ал...— дейим.

Ян-янаша кетемиз. Исмаил озь ишинен багълы лафны девам эте:

— Лайнернинъ комфертабеллиги, экипажынынъ чеберлиги, ёлджуларны рейсте емек, къаве, минераль сувларнен теминлеп турув етерлик дегиль. Ава гемисини идаре этиджи, анда ишлеген кишилер медений, незакетли, ёлджуларгъа бериле тургъан конфеттен де, татлы тилли олмакъ кереклер. Мен озь экипажымны бойлелерден бири саям. Банаки къыскъа ава дубарасына ошагъан саатлерни шу хасиетимизнен енъемиз. Эр кунь траптан лайнерге минген адамларнынъ аяты ичюн месульмиз.

Учуджы кийими кевдесине ярашып тургъан достумнен аэропорткъа тараф адымлаймыз. О, кене, шенъ. Яваштан русча йырлай.

Синеет море за бульваром,

Каштан над городом цветёт...

Ерде де ирадели, алидженап бу адам эки огъулнынъ — бири гемиджи инженер, дигери даимий денъизджи — эки йигитнинъ бабасы. Гузель къызы да бар. Севиль — балерина. Онынъ федакяр учуджылыгъына къальбимде бирден тесирленген назик дуйгъумнен:

— Асабам, сен энди, эр алда, баягъы яштасынъ. Кок исе, ер дегиль... Бираз озюнъе де мукъайт ол,— дегенимде, о хошнутлыкънен куле:

— Мааллемизнинъ адыны унутма, мен Йылдырымлым. Аятымны зумрют семаларгъа багъышладым, дженк йылдырымларындан кечтим. Энди исе, адамларны энъ джиддий арзулары, ниетлери, асретлик ве къавушувлары, мусафирлик эм де кезинтилерининъ

мавы ёлларында ташувда озюме гъает эминим, дост,— деди.

* * *

Биз акъшамгъа къадар Одессада олдыкъ. Аметхан Султаннен бир эскадрильяда Ватан дженкинде йигитликлер косьтерген ве бу шеэрни душмандан азат этювде эляк олгъан, факъат къабирсиз, дигер шеэрдеш ве маалледешимиз, къырыджы-учуджы, гвардия капитаны Ибадулла Гъафаровны юрек хатрасынен анъдыкъ, анъдыкъ.

Ниает, Исмаил «Бригантина лимандан чыкъа» йырынынъ бир бейитинен мени Ташкентке озгъарды. Къучакълашып опюштик. Козьлеримиз торланды... Кене «ИЛ-62» мени авагъа алып чыкъты. Достумнен арамызда эбедий дёнмейджек балалыгъымыз, яшлыгъымыз киби терен хатралар, узакъ ёллар, беяз сачлы далгъалар, мавы яйлялар, чагъала сеслери, юрек ислери къалдылар...

Козьлеримни юмам, шимди къаршымда кене о тура. Къулакъларымда моторларнынъ таныш аккордлары гурьлейлер. Лайнер мавы бошлукъкъа юкселе. Гузель стюардесса бизге огъурлы ёллар тилей...

Эх, хатырынъдамы, достум! Яшлыгъымызда экимиз бир къызнынъ пешинден юрген девиримиз де олгъан эди. Факъат, Лейля не сенинъ олды, не меним. Дживан эмшире Ватан дженкинде эляк олды. Экимиз асретли корюшкенде, биз оны кедернен хатырладыкъ амма, тафсиляты юреклеримизде къалды, Хатырынъдамы, достум?..

ВИОЛОНЧЕЛЬ ЧАЛГЪАН КЪЫЗ

— Пычкъы ышкъалагъан киби, балабан кемане чаладжакъ экен...— Сачлары куль ренкине кирген алатлы адам фильджандаки сонъки ютум къавени ичип, тютюн якъты.— Ё-ёкъ, ич оладжакъ шей дегиль... Сен, Тевиде, огълунъа айт, бабанънен лаф эттим, якъа туттурмады, де.

— Шай дейджегинъизни биле эдим. Мен де сизинъ фикиринъизнен разым.— Къоджасынен къыяс эткенде онынъ учьте бир агъырлыгъыны чекмейджек, арыкъ, лякин аля даа сачларынынъ къаралыгъы йылтырагъан къадын, джезведен фильджанларны къайтадан толдурып чанкильдеп сёйленди:— Эвель-эзельден къалма адетимиз бар: йигитнинъ анасы, бабасы озьлери келишикли бир къыз тапып, онъа къуда ёллай тургъанлар. Сонъ, бу якъта къалгъан нишаны, тою да оларнынъ иши. Амма бизим бирден-бир огълумыз чапып-юрип, озюне къыз тапкъан...

— Олян йылларнен араба-араба китап ташып, институт битирди. Къуруджылыкъ инженери! Балабан-балабан, икметли биналар къурдура. Белли кишилернинъ баласы...

— Я-я...

— Бир мааллер манъа, Бакъкъал Сеитабла, деп бир демей эдилер. Пенсиягъа завмаглыкънен чыкътым. Огълум адам олсун, деп тырыштым. О исе манъа бойле бахшыш азырлагъан: «Севген къызым бар, разылыкъ берсенъиз, эвленем», дей. Ё-ёкъ, ич оладжакъ шей дегиль...

— Шай-шай...

— Барышнясы да ким я? Дамгъа чыкъ-

са ерде къаладжакъ папычы ёкъ къыз, кимсесиз. Детдом махсулы. Не экен, бу яз консерваторияны битирсе, форт-фортлы кемане чаладжакъ. Къыз башынен шунъа да къач сенелер окъугъанына бакъ. Уста кеманеджилер ич окъумай бир губерняныңъ тоюны чалып юре эдилер.

Емек столунда чини, къашыкъ ве фильджанларны йыгъыштыргъан къадын:

— Керчекте, шунъа окъугъан, э?— деп шакъылдады.— Кягъыткъа бакъып чалалар, бир шей анъламайсынъ.

— Амма огълунъ анълагъан... Бир кунь алып кельмесин, сен де анъларсынъ... Озю де кузьгюден чекильмез. Инженеримизнинъ къазанчы онынъ кийимине, пудра-помадасына кетер. Тырнакъларыны къызартыр да юрер. Сеитабла Къаракъашнынъ огълу балабан кеманели къыз аладжакъ эмиш, бир балабан шейи — джиези-малы да шу алети эмиш, деп мыскъыллар алем,— о папиросыны куллюкнинъ тюбюне басып сёндюрди.— Къолумкъомшудан айып...

— Кеманеси олмаса-олмагъайды, окъувы аз олса — олгъайды да, текманъа бир ярдымджы къол тапылгъайды, акъай. Эр кунь тавукъларгъа ем сепип турмаса, азбарымызгъа насип олгъан емишлерни, себзелерни базаргъа чыкъарып, фиятына сатмагъа ярамаса, мени тёрге отуртып, киримни ювмаса, онынъ деве къушу киби кеманесини не эйлейим?..

— Акъыллы апайчыкъсынъ, Тевиде.

— Я айса...

— Къыскъасы, огълунъа айт, даа яш, озюмиз эвлендирирмиз.

— Я, энди йигирми алтыдам, бабам йигирми учьте эвленген, десе?..

— Айтмаз. Бу джеэттен о не санъа ошай, не манъа. Пек утанчакъ... Тесадюф шай десе, эшитмемиш ол, анъладынъмы?..

— Къаракъаш ичери кирди, пижамасыны скемлеге илип, телевизорнынъ къулагъыны бурды.

Электрик ярыкъларынен айдынлангъан шеэр акъшам гурюльтисинде эди. Сервант устюндеки мермер ташлы саатнинъ елькъуванлары он бирни косьтерди. Ортаджа кельген, сагълам вуджудлы, сия сачлы йигит беяз кольмегини чыкъарды ве юзюм асмасы астында шырылдап акъкъан чешме сувунен ювунгъан сонъ, емек столу башына кечти. Анасы чини толу бибер долмасыны яшнынъ огюне къоюп:

— Къыздырылгъан аш-ашмы, белли вакъытынъ-саатинъ ёкъ,— деди.— Къазан атештен тюшкенде эвде булунмайсынъ...

— Иш, ана, иш... Девлет бизлерге яш мутехассысларгъа, буюк вазифелер ишанды, оны акъламакъ керек.

— Иш деп, озюнъни къаядан атаджакъсынъмы?— Тевиде апте огълунынъ къаршысына кечип отурды.— Рефикъ, бабанънен лаф эттим, якъа туттурмады. Къызгъа кеманеджи олмакъ ярагъан къылыкъ дегиль, дей. Сонъ, эвде де сенинъ ярдымджынъ олмаз, не азбарны билир, не базарны, дей.

Рефикъ, сыкълетленгенинден, къашыгъыны ташлады, юзюнинъ терини сильди. Кескин давушнен сёйленгенини дуймай къалды:

— Анълап оламайым, къызгъа бабамнен экинъиз эвленеджек оласынъызмы, я менми?

— Сен, сен! Къычырма, ярылырсынъ!

— Джандан севдим. Сув киби буллюр, ай киби ярыкъ къыз. Сизге даа не керек? Виолончель чалмакъ не замандан берли чиркин адет сайыла, шу? Инсанлар тюрлю ишлерде чалышалар. Эмекнинъ айыбы оламы? Эр ким истеген ишини япа.

Огълуна къошаф береяткъан Тевиде аптенинъ элиндеки стакан ерге тюшип, парчаланды, гульгюли суву акъып кетти.

— Яхшы, бабанъ разы олса, истер официантка, уборщица ал.

— Бу да меним ишим! Севгенимни алырым.

— Ал, ал истер...— Тевиде апте ачувланды, стакан парчаларыны тепти.

Эвде телевизор бакъкъан сонъ, салкъын, джамлы софагъа чыкъып, мешин дивангъа созулгъан ве шимди азбардаки лакъырдыгъа къулакъ салып яткъан Сеитабла агъа акъырындан къалкъты, тышкъа чыкъты, ич бир шей эшитмегенден олып:

— Олян, бугунь де кеч кельдинъ, э, къайда юресинъ шу?— деп, козьлерини окъалады.

Рефикъ башыны котермей сёйленди:

— Бугунь янъы бир бинаны сымарышчысына теслим этмек керек эдик, баба. Олмады. Кечиктирдик. Шунынъ ичюн джамджылар бригадасынен бутюн акъшам бирге булунып, алай къапылар-пенджерелерни джамлаттым.

Баба дудакъларыны бурюштирип йылмайды:

— Э, сенсиз планлар толмаз. Эки смена чалыш кетсин. «Эки смена чалышып, той япарсынъ сен», деп йырлагъанларына ошар. Арткъач саатлеринъ ичюн санъа пара бере-

черми?.. «Толдурырсынъ софрамны — толдурырым сифранъны», демейсинъми?..

— Ёкъ. Баба, янларында булунмасам, бир къач ашерли киногъа таярлар, деп тюшюндим.

Тевиде апте чанкильдеди:

— Анавы окъувыны битирсе, огълунъ аладжакъ экен, мени динълемей...

— Алсын, лякин козюме корюльмесин! Сёзюм шу, ёл ачыкъ, къайда десе анда кетсин!

— Кетерим, амма, Севильни ынджытмам.

Тевиде апте махсус шаматалап агъламагъа тутунды. Баба башыны бурды:

— Ады да Севиль экен, истемеселер де севиль экен. Огъул осьтюрдик, Къаракъашева!..

О ичери кирди. Рефикъ союнмай озюни асма астындаки тапчангъа ташлады.

Бутюн кунь атеш киби къызгъан сокъакъларны машиналар суварып кеткен сонъ, орталыкъкъа хош серинлик тюшти. Рефикъ таксини консерваториянынъ умумий ятакъханеси огюнде токътатты. Дюнь эвлеринде олып кечкен лафларгъа бакъмадан, о шенъ эди. Онъа чокъ беклемек сырасы тюшмеди. Саатине бакъкъанджа басамакълар устюнде беяз кофта, къара юбка кийген, Рефикънен бойдаш, эсмери къыз корюнди. Эгер яшнынъ да беяз кольмекнен къара штан кийгенини козь огюне алсакъ, олар экиси догъмушларны анъдыра эдилер. Лякин, шусы бар ки, Рефикъ шенъ адетли, Севиль агъыр табиатлы эди.

— Анълашкъанымыз киби, «Граф Люксембург» опереттасына билет алдым,— деди

Рефикъ.— Секизде башлай экен. Джаяв кетейикми?

Эки къальбдеш джам пенджерели тюкянлар, кафелер янындан кечип кеттилер. Севиль бир айдан консерваторияны битиреджегини айтты.

Рефикъ ана-бабасынен эвленюв хусусында лакъырдыны кести. Индемей ишине барып кельмекте, эвдекилер де оны, «шукюр, ели тынды, атеши сёнди» беллеп юре эдилер. Лякин... Бугунь эвде гъафлеттен къоштюфек атылгъан киби патырды чыкъты. Рефикъ къызнынъ адыны анъгъанынен Тевиде аптенинъ бойле аллардаки «буклесини» тутты, элиндеки къыйма машинасы пат этип тюшти, цементни парчалады.

— Шай этип ананънынъ башына етеджексинъ, Ашыкъ Гъарип,— деди бабасы окенен.

— Агъызымдан бир сёз чыкъувынен шу къадар шамата... Бираздан телевизорда опера театри симфоник оркестрининъ концерти бериледжек. Шунда Севиль де бар, оны бир корюнъиз, дейджек олдым. Фигъан къопты.

— Телевизор не о, чиркинни де меляике этип косьтерген бир шей. Онынъ пенджересине бакъып, эски тойлардаки киби, къыз сайланамы?

— Эв, шай олса да, бакъайыкъмы экен?— деди озюне келип Тевиде апте.

Сеитабла агъа индемеди. Лякин, Рефикъ тамам концерт башлангъанда телевизорны ишлетип, экранда акъикъатен йылдыз киби парылдап тургъан Севильни пармагъынен косьтерди.

— Мына, мына, корюнъиз!— дегенде анасы экрангъа кирип кетеджек тарзында телевизоргъа къуш бурнуны якъынлаштырды:

— Оля, башкъасыны косьтермейсинъми?

— Иште, бир шей даа...

— Къана, отурчыныз бакъайыкъ, кеманеджи келиннинъ корюниши яхшыгъа ошай.

— Шай я, акъай, амма шартымыз — шарт. Талапларымызгъа бойсунса, эвленсинлер. Оксюз бала алсакъ даа яхшы.

— Кельсе, кеманесини, ишини ташлап кельсин, эвде отурсын.

Рефикънинъ ачувы къыртлагъына къадалды.

— Демек, о къыз хаялындан, келеджегинден вазгечсин. Базаргъа помидор, хыяр, бибер, вишне, эрик, бильмем нелер ташып сатсын... Ойле-е, бир куньола сиз мени анъларсынъыз,— деди де, тапчангъа барып узанды.

Яш инженернинъ озь истегинен-комсомолнынъ ёлланмасынен Байкъал-Амур гигант къуруджылыгъына кеткенине учь ай олды, эвге даа бир мектюп кельмеди. Тевиде апте къоргъа баскъан тавукъ киби отурмагъа ер тапып оламай: «Озь баланъ юва́сыны ташлап кеткенде, гъамсыз-къасеветсиз сустынъ отурдынъ. Энди де ал-эвалынен меракъланмайсынъ», деп къоджасына юзьлей, баба да бинъ пешманнен: «Екяне яврунъны озюнъ талап къачырдынъ», джевабыны къайтара эди.

Олмады. Ахыры экевлешип, Севиль аркъадашларынен яшагъан эвни араштырып кеттилер. Театр дирекциясы кятибининъ анълатып берген «малюматы» оларны шеэрнинъ янъы массивинде ярашып тургъан докъуз

къатлы бинагъа алып кельди. Къары-къоджа бу ерге якъынлашкъанда ачыкъ пенджерелернинъ биринден чыкъкъан татлы кемане аэнки экисининъ де къулагъындан юрегине отти.

— Мына бу керчектен де чалгъы, Тевиде, биз севген кемане-кичкенеси. Ким де чалса — уста экен! Отурчы бираз динълейик. Сонъ юкъары котерилирмиз.

Баба яш чинарлар салкъынындаки отургъычкъа ерлешти. Ана да отурды. Кемане сесине хош макъамлы йыр да къошулды.

Озень бойларынынъ индже думаны
Дагъларгъа яйылыр саарь заманы...

— О-о, амма да йыр, дерсинъ озюм сымарлагъаным!..

Бабанынъ козьлери яшланды. Экиси юкъары — йыргъа догъру котерильгенлерини дуймай къалдылар.

Лифттен тюшкенлери киби, алтынджы къаттаки къапынынъ дёгмесини баскъанынен, къапы ачылды. Одада бир яш къыз виолончель чалмакъта, тыпкъы онынъ киби дюльбер дигер къыз стол башында насылдыр ноталарны дестелемекте эди.

— Буюрынъыз! — деди таныш олмагъан мусафирлерни къаршылап алгъан учюнджи муляим къыз, элинде янъы кеманени туттугъы алда.

Таныштылар, сёйлештилер.

— Севиль, балам, Рефикътан якъында мектюп алмадынъмы? Нелер яза? Сагъ-селяметми? — деп сорады Тевиде апте.

Севимли йигитнинъ ана ве бабасыны ильки корьген, бу къадыннынъ йымшакълыгъы-

на, ана ислерине гъает сукълангъан къызнынъ юреги бирден ташып кетти:

— Анай, Рефикъ сизге мектюп язмадымы ёкъса?

Кемане тутып тургъан къызнынъ биринджи корюшювде Тевиде аптеге самимиетнен «апай» демеси онынъ козьлерини яшландырды.

— Бизни унутты, балам...

— Бу не демек? Мен бугунь онъа телеграмма берир, джаным пек агъыргъаныны бильдиририм. О мени узакъ БАМгъа чагъыра...

— Чагъыра-а?..

— Эбет.

— Кетеджек оласынъмы?

— Олам. О якъта янъы театр ачылгъан. Барып чалышырым, бир ерде олурмыз. О ерлер романтика толу...

— Ёкъ, ёкъ, къызым, нафиле тедарик корьме,— Тевиде апте шашмалады,— мында пайтахтта къоджаман театр, бизден сизге бахшыш озь эвинъиз... Сонъ, ана-бабаны терк этип учуп-кочип юрювде не?.. Бизге кочь де кель, къызым, сонъ о да къайтыр.

— О тарафыны Рефикънен бирге чезинъиз, анай.

Бутюн вакъыт индемей, виолончельге бакъып, утангъан киби отургъан баба, столгъа ерлешти, шу ерде огълуна мектюп яза башлады:

«...Рефикъ, шимди ананънен Севильдемиз. Энди сени анъладыкъ, огълум. Акъыл яшта дегиль, башта, дегенлери догъру экен. Къартларынъ чокъ йыллар эски фикирнен яшагъанлар. Дуям, тюзетиледжек хаталарымыз бар.

Къайтып кель! Севильни, виолончельни де алып кель. Истегенинъиз киби яшанъыз». Сатырларнынъ тюбюне, баджадан чыкъкъан тютюн тарзында бурмалап-бурмалап, имза чекти. Эвге къайткъанда мектюпни почта къутусына ташлады.

Аджеба, бу мектюпке насыл джевап келир экен?..

БЕШИК ЕЛДЖУЛЫГЪЫНДА

Абдулла Къаххардан

Гъаниджаннынъ къарысынынъ чокъ вакъыт баласы олмай, сонъундан бирден къочкъар киби огълан догъурды.

Къарысы агъыр аякълы олгъанда, баланы къурсагъында котерип юргенде, эм айы-куню якъынлашкъанда биле, Гъаниджан бунъа койде эр кунь, эр ерде олаяткъан ве олуджы адисе деп бакъкъан эди. Амма баланынъ дюньягъа келюви онъа ич бир вакъыт, ич бир ерде корюнмеген адисе киби сезильди. О, бутюн кой чокътан берли шу куньге тельмирип тургъан, шимди тек шу хусуста лаф эткен киби корюльди. Бахшыш алып кельген ве, «козюнъ айдын олсун», деген эр бир киши, онъа шуны тасдыкълагъан киби корюлир эди. «Бабасы», деген сёзни биринджи кере эшиткенде, онынъ юреги еринден тайып кеткен киби олды. Бу дуйгъу бутюн вуджудына яйылып кетти.

Гъаниджан шу огулчыгъына бешик алмакъ ичюн район меркезине кельди, козюне энъ

дюльбер корюнген бешикни алды, атына ерлештирип багълады, койге догъру ёл алды.

Ёл бою арыкъларнынъ устю бузлап къалгъан, тереклер азбар-сокъакъ сипирткилерине ошайлар. Авасы серт ве куськюн. Даа кунеш батмаса да, кишининъ муляйим ислерини ачаджакъ ич бир шей ёкъ. Бунъа бакъмадан Гъаниджан озюни сыкъмай, атынынъ джортувы ве агъызлыкъынынъ чыкъылтысы аэнкинен йырлап кетмекте эди:

> Ай-ай, меним ярымсынъ,
> Джанымсынъ, джигеримсинъ,
> Къаранлыкъ геджелерде
> Якъылгъан чырагъымсынъ...

Пахтаабад коюнден чыкъаяткъанда, ёл четинде отургъан бир адам элини котерип Гъаниджангъа бир шейлер ишмар этти, недир деди. Шу анде арттан гурюльдеп, автомобиль келип-кечти. Гъаниджан анавы кишининъ не дегенини эшитмеди. Ат, автомобильден урькюп, баягъы ергедже алып къачты. Гъаниджан арткъа къайтып кельмеге эринди, ёлуна кетеберди. Бир къач километр кечкен сонъ, шу якъын орталыкътан тюфек давушы чыкъты. Янаша байырдаки къавакъ терегинден бирден котерильген бир сюрю къаргъалар «Къа-къугъ» сеслеринен тараф-тараф учып кеттилер. Къаргъаларнынъ къакъылдавы Гъаниджангъа сувукъны ве ёл четинде отурып, элини котерген кишини хатырлатты: «Ким экен бу сувукъта ёл янында отургъан? Не ичюн элини котерди, не деди? Вакъытсыз ёлгъа чыкъкъан бир ёлджу, «ал мени, атынъа миндир», деди гъалиба. Шай исе, не ичюн еринден турмады?..» деп тюшюнди.

Гъаниджан истер-истемез аркъагъа айланып бакъты, ёлуны девам этти. Бир де бир йырны башлайджакъ олды, ёл четинде отургъан киши фикиринде долангъанындан, хатырына ич бир шей кельмеди.

«Не ичюн ёл четинде отура экен? «Атынъа миндир», демек истеген исе, не ичюн еринден турмады? Хастамы экен? Эгер шай исе, яхшы иш олмады. Арткъа къайтып бакъмакъ керек. Я барып да джебэ аскерлигинден къайтып кельген сакъат олса?..»

Гъаниджан деръал атынынъ башыны бурып, арткъа чаптырды. Шу адам отургъан ерни къыдырып тапты. О ерде ич кимсе ёкъ эди. Къычырды. Кимсе джевап къайтармады. Бу этрафта чокъ къыдырынды. Тапып оламады. Не ичюндир, «шу адам инвалид эди», деген фикирге кельди. Тюшюнджесинде о адам топаллап, зар-зорнен юрип, койге кирип бараяткъан киби корюнди. Атыны айдаштырып, койге кельди. Бир къач кишини токътатып сорады: ич бирев, «мен эдим» яки «ойле адамны корьдим», демеди. Гъаниджан, бельки корьмегендирим деген шубенен, атыны бир даа артына къайтарды. Эки километр ергедже ёлнынъ эки тарафыны козьден кечирип кетти. Сонъ койге къайтты.

Бойлеликнен Гъаниджан эвине яры гедже-де келип чыкъты. Онынъ сеси ойле денъишкен эди ки, къарысы элиндеки дюльбер бешикке биле бакъмай:

— Вай сизге не олды?— деди.

— Ич бир шей... Ёрулдым,— деп джеваплайды Гъаниджан, лякин олгъан вакъианы айтмагъа утанды.

Юкъудан тургъан къарысы кене юкъугъа

кетти, амма Гъаниджан сагъына-солуна айланаберди. О, козьлерини юмгъанынен, шинель кийген акъсакъ киши козь огюне кельди, къаршысында къолтукъ таякъкъа таяныпп турарақъ, «инсанлыкъ, урьмет шумы?» деген киби эди. Гъаниджан тютюн якъмакъ ичюн турды, рафтаки табакъны тюшюрип йиберди. Къарысы уянды:

— Э-э, не япып юресинъиз?.. Чыракъны якъсанъыз.

— Тютюн къаерде?

— Оны не япаджакъсынъыз?

— Тютюнни киши не япа? Иче де. Аткъа минип, базаргъа барып келейимчи...— деди Гъаниджан сёзю богъазына тыкъылып.

— Э, шу... Базаргъа?.. Геджелери тютюн ичкен адетинъиз ёкъ эди де...

Къоджасыны ич бир вакъыт бойле алда корьмегени, ондан ич бир вакъыт бойле лафлар эшитмегени ичюн къарысынынъ гонъюлине теляш тюштю. Бели устюне котерильди.

— Бир еринъиз агъырамы ёкъса?

— Ёкъ.

Гъаниджан тютюн якъты, ерине келип созулды. Къарысы онынъ башыны сыйпады:

— Бирев джанынъызны агъырттымы? Дарылдынъызмы?

— Ёкъ.

Къарысы бираз индемей турды. Сонъ кене:

— Не ичюн эвге кечикип кельдинъиз?— деп сорады.— Не ичюн?..

— Ёлда иш чыкъты.

— Насыл иш? Не олды? Айтынъ, джаным... Манъа айтмасанъыз кимге айтаджакъсынъыз?..

Гъаниджан къарысы терен делялетке далгъаныны корип, лафкъа башлады:

— Район меркезинден келеяткъанда ёл четинде бирев отургъаныны корьдим. Элини котерип: «Джаным агъа, мени атынъа миндир», деген киби кельди манъа.

— Ким экен о?

— Бильмейим. Еринден турмады. Дженктен къайткъан сакъат адам олса керек. Дженк инвалиди...

— Деръал атынъызгъа миндирмегенинъиз де не?..

— Арам ат урькюп, алып къачты. Къайтып бардым, шу кишини тапамадым. Къычырдым, о якъ-бу якъны къыдырдым. Отургъан ерини аттан тюшип козьден кечирдим. Шунъа окюнем, къальбим тарсыкъа. Ярасы фена олса, меджалсызланып, бир ерде ятып къалгъандыр...

— О къадар олмаса керек... Эвеля шу ки, аскерликтен къайтып кельген киши ёл боюнда, «ким келип-кечер экен?» деп отурмаз. Оларгъа ат-араба, машина эр вакъыт тапыла...

Къарысы бу сёзлерни Гъаниджангъа теселли бермек ичюн айтты, амма онъа теселли берювден эвель, озюнинъ гонълюне теляш тюшкен эди. Онынъ тюшюнджесинде де шу адам керчектен де сакъат олып, ярасы ачылгъаны ичюн меджалсызлангъаны, шимди эсини джойып, арыкъ янында яткъан киби эди.

— Отургъан ерини бакъмадынъызмы?

— Бакътым, лякин аттан тюшип бакъмадым. Къаранлыкъ баскъан эди.

— Вай, адам шу къадар къайгъырувсыз

оламы? Аттан тюшип къыдырмайсынъызмы?..

Гъаниджан еринден сычрап турды:

— Барып келмесемми экен?..

— Бу вакъыткъадже анда ятадыр беллейсинъми?

— Ятмаз. Бирев алып кетер, эльбетте. Лякин бойле вазиетте биз де юкълап оламаймыз да.

Гъаниджан деръал кийинип чыкъты, барып колхознынъ ат бакъыджысы Насипалини уянтты. Насипали татлы юкъуда экен, лакъырдыгъа тутунды:

— Шу маальде не ерге бараджакъсынъыз?

Лакъырдыны созмамакъ ичюн Гъаниджан ялан айтмагъа тутунды.

— Эмджемнинъ огълу аскерликтен къайткъан, оны корип келеджегим.

Насип арангъа кирди, бир атны етеклеп чыкъты;

— Ат минген адам алдына-артына бакъып айдар,— деди эгернинъ къарын багъыны чекип,— деми сизни аз къалды автомобиль къакъып кетеязды.

— Не вакъыт?

— Деми. Пахтаабаддан чыкъаяткъанда...

— Эль котерген сиз эдинъизми? О ерде не япып отура эдинъиз?

— Арпагъа баргъан эдим.

— Амма да дубара. Олды, ат керекмей.

Насипали меселеге шашты. Гъаниджан табана къувет эвине кельди ве къапыдан шаматалап кирди:

— Насипали экен, Насипали!

Бала эмизип отургъан къарысы ериндеп турды...

Бираздан сонъ къары-къоджа олып кеч-кен вакъианы унуттылар. Гъаниджан бешик-нинъ бир тарафыны котерди:

— Корьдинъми бешикни? Бешик алув бойле олур,— деди о.— Бала тапув сенден, бе-шик алув менден.

Къоджа-къары кулюштилер, сонъ юкъугъа кеттилер.

САКИНЕ

Юсеф Сибаиден

Бутюн булар онъа насылдыр азаплы юкъу, дешетли фелякет оларакъ корюнелер. Олып кечкенлернинъ эписи керчектен олгъанына, къарысыны ич ким кери дёнмеген ерде, къаб-ристанда къалдырып, эвге бир озю къайткъа-нына инанмакъ къолай дегиль.

О къальбининъ теренинде оны эвде була-джагъына эмин. Онынъ сертликнен-севгинен не ичюн кечиккенини, онынъ риджа эткен шейини кетирип-кетирмегенини, я да адетте-ки киби кене унуткъаныны сорагъан сес янъ-гъырар. Сонъра о, Набильге масал айта баш-лар, къоджасыны кучюк огъланчыкъынынъ ятагъына алып барыр, олар экиси де эгиле-рек, озь огълуна сукъланырлар.

О, санарсынъ, тильсизленип, уюшып къал-ды. Не агълады, не къычырды. Онынъ башы-на бир шей кирмей. О мына-мына уяныр да, къарысыны озюнинъ янында корер, онъа бу огъурсыз тюшни сёйлер киби бекледи. Амма

ёкъ... Онъа ич бир шей сёйлемез. Онъа кедер, яныкъ тиеджегине ёл берирми!.. Онынъ бу дешетли фелякет хусусында бильмесининъ ич бир манасы ёкъ...

Къапыны матемли, башы тёбен, козь къапакълары къызаргъан хызметкяр Сакине ачты. О сес чыкъармадан сусып турмакъта эди. Онынъ тилинден исе: «Беяненъ не ерде?» суали чыкъып кетеджек киби эди. Факъат, бу манасыз сёзлер онынъ дудакъларында ойле де уюшип къалдылар.

Аякълары оны озь-озьлюгинден анда, адети узре, алып бардыкълары ерге—Набильнинъ ятагъына котюрдилер. О, гедже къандилининъ зайыф ышыгъында сюкюнетнен аякъта тураракъ, баланы козьден кечирди. Бу эзиджи тынчлыкъ, агъыр сюкюнет арасында бирден кимнинъдир ункюр-ункюр, богъукъ агълавы эшитильди. О, чевирилерек, Сакинени корьди. Хызметкяр, баланынъ ятагъына эгилерек, ерде отурмакъта ве онынъ вуджуды титреп къалтырамакъта эди. Онъа тынчлынмасыны, кетип юкъламасыны эмир этти. Сакине исе бу гедже шу ерде, Набильнинъ аягъы янында къаладжагъыны, чюнки баланынъ уянып; оны чагъыраджагъыны, я да бир де бир шей истей биледжегини яваштан сёйледи, еринден къалкъмады.

О, Сакинени истедиги ерде къалдырды, кенди одасына кетти, озюни, урбасынен, дивангъа ташлады. Козюне юкъу кирмеди.

Бир къач афта кечти.

О, яваш-яваш озюне келе башлады, къарысы вефат эткенини, бунъа къатланмакъ кереклигине коньди.

Куньлерден биринде озюне эвельден атта тюшюнмеге биле тырышмагъан суальни берди. Энди о насыл яшамакъта? Онынъ эв ишлери насыл вазиетте?

Арадан бир ай даа кечти, аят исе бир дакъикъа токътамадан эвелькиси киби кетмекте. Огълу сагъ-селямет, ач дегиль, оны бакъалар.

Сакине онынъ огълуны, эвини озю бильгениндже бакъа, яшайышны адеттеки ёлунен девам эттирмеге гъайрет эте.

Догъру, ишнен ич бир ерге кетмеди ве бу ал онъа огълунынъ янында булунмагъа имкян берди. Эв ишлеринен онынъ озю мешгъуль олды, бу огъланчыкъ ичюн бир де бир шей япты демек дегильдир. Сакине емек азырлады, чамашыр ювды, эвни йыгъыштырды. Набильни ашатты, эглендирди, тёшегини къойды, бала гъайыпны энди пек сезмей эди. Сакине эр шейни, машина киби индемеден, эм итаатнен япты.

Худжурлы ал. Онда бу къадар эпчилликни корерим дие о ич де тюшюнмеген эди. Сакине онъа эр вакъыт сачма, беджериксиз, агъыр арекетли ве чыкъымсыз корюле эди. Бунъа бакъмадан, о не юкъу, не де тынчлыкъ бильмеден ишанчлы, садакъатлы мал киби чалыша. Сакине онынъ адетлерини, хошуна кеткен шейлерни, лезетлерни бильди ве юзюндеки кутюрлик тамгъасы гъайып олды.

Эр алда, о, омюрбилля онъа ишанмакъ мумкюн дегиль дие сайды...

«Набильни бакъмакъ ичюн адам тапмакъ керек. О насыл садыкъ, эм де эмексевер олмасын, огълумны шу сачмачыкъкъа ишанмакъ акъылсызлыкъ олур эди. Онынъ бир

озюне бутюн эвни къалдырып, ич бир ерге кетип олурыммы?..»

Вазиет оны бойле тюшюнмеге, янмагъа меджбур этти. Эртеси куню, апансыздан онъа ишнен кетмек керек олгъаныны бильдирдилер. Баланы Сакинеге къалдырып кетмектен башкъа чаре къалмады...

О, эвге теляшнен къайтып кельди. Эвде эр шей онынъ тюшюнгенинден чокъ эйи эди. Одалар йыгъыштырылгъан, бала темиз ве шенъ.

Энди о, эр кетип-келиште, эвдеки вазиетнинъ кечкен йыллар тарзындан амана айырды этильмегенини коре эди. Тек бир шейде фаркъ бар. Гъает гузель, алидженап севинчнен къаршылап алгъан къарысы ерине оны энди индемез, куськюн, башы тёбен, эски урбалы дая къаршылап ала эди. Къыз ашханеде эмек азырлар, я да чамашыр ювар эди.

О, ниает, башкъа тербиеджи алмамагъа, эвни алып барувны Сакиненинъ озюне къалдырмагъа къарар берди. Къыз эв-баркъны пек яхшы тута, огъланчыкъ да онъа багълангъан эди.

Бойледже, эр шей озь-озюнден ёлуна къоюлды. Куньлер кете ве о яваш-яваш тынчлана эди. Сакиненинъ къабилиетине, намускярлыгъына эп зияде инана башлады. Иш шунъа барып етти ки, параны биле сербест, озюнинъ бакъышынджа, насылдыр эсаплар япмадан идаре этмеси ичюн бутюн эв масрафларыны тамамынен элине берди. Къальбининъ теренинде бир шейни, онынъ эски урбасыны, мазун корюнишини, джесаретсизлик ифадесини бегенмей эди. Лякин о, вакъты келир Сакине эр шейни тюзетир, озь къуветине озю инаныр, эвдеки янъы вазиет оны озь тышкъы

корюнишини, эм де урбасыны денъиштирмеге, кендини бакъмагъа меджбур этер, деп умют этти. Куньлер кечти, о исе, эвелькиси киби мазун, эски, урбаларынен юре берди.

О бу акъта тюшюнмектен вазгечти. Куньлерден биринде, Сакинени, яры чыплакъ алда, ерде отураракъ, недир ювгъан алда корьгенге къадар, къызнынъ насыл корюнинште олгъаны оны ич меракъландырмады. Онынъ устюнде тек йыртыкъ, енгиль кольмек олып, аякълары тизлеринден юкъарысынадже ачыкъ, тегиз кокюслери чыплакъ эдилер.

Сакине утансырады, башыны эгерек, кольмегини тизлерине чекмеге, онынънен кокюслерини де орьтмеге ыдырынды. Тутукъланып озь къафтаныны ювгъаныны сейледи. О, шашмалагъан вазиетте:

— Не ичюн дигер антеринъни киймединъ?— дие сорады шашкъынлыкънен.

— Менде дигери ёкъ,— джевабыны эшитти.

О, Сакиненинъ озь шахсий урбасы ичюн пара къыта бильмеси дереджеде кендининъ фукъаре олмагъаныны сейлеп, бойле джевабына океленди. Онъа истегенини сатып алмасы ичюн етерлик пара бермеге икътидары олгъаныны бильдирди. Бу ал ичюн о, озю къабаатлы олгъаныны, дая акъкъында къайгъырмакъ, онъа урба алмакъ керек олгъаныны къальбинден анълады. «Бу кучюк матювчик базаргъа бармагъа ве меним парамнен озюне бир шей алмагъа ич бир заман джесарет этмез», деп тюшюнди.

Бу аз эмиетли вакъианынъ нетиджесинде эки ал келип кечти. Бириндживе, о бирден онъа бир къач къафтан алды. Экинджиде,

Сакине онынъ ирадесине рагъмен, онынъ фикирини ишгъаль эткенини, о хусуста къадын оларакъ тюшюнмеге меджбур эткенини апансыздан анълады.

Иште, о тёшекте ята, озь тюшюнджелерини ёкъ этмеге тырышып козьлерини юма. Лякин о эеджанлы, юкъусыз алда. Сакине козьлери огюне текрар-текрар келе.

Бу къызнынъ ойле дюльбер беденге малик олгъаныны, шу тыгъыз кокюслерни, толу, назик, пак аякъларны аджыныкълы, ипрангъан чуллар гизлегенини аджеба о фарз эте билирми эди! Онынъ башына сыджакъ къан урды. Сакине йыртылгъан кольмегинен, утансырап эгильген башынен о шимди журналда бакъып тургъан чыплакъ дюльберлик къыраличасындан да джазибели эди.

Озюни эльге алмагъа, бу исни къандырувгъа мейиль бермеювге тырышаракъ, о аллагъа пейгъамберлер, мелеклерге ве вефат эткен рефикъасынынъ хатрасына сыгъынды. Озюнинъ итибарлы вазиетини джоймакътан къоркъты. Йыртыкъ кольмек астындан корюнип тургъан кокюслер, гузель аякълар, эр шейден къуветли олып чыкътылар. Юкъусындан сандыракълап уянды. Сакиненинъ тёшеги тарафкъа адымлагъаныны озю де дуймады.

Сакине къаршылыкъ косьтермеди. О, озь шорбаджысы ичюн даима садыкъ, онынъ хатырына озюни феда эткен, бейи огюнде борджуны араретнен, самимиетнен, гонъюльден ерине кетирмек ичюн озюнде олгъан эр шейни берген итаатлы мал эди. Бу гедже Сакине бутюн садыкълыгъы, паклигинен озь борджуны эда этти.

Бойлеликнен, Сакине онъа дигер хызмет-

лерден арткъач даа зияде итиядж ис эткен бойле хызметини де япаракъ, талийини енгиллештиреджегини анълады.

Сакиненинъ вазифелерине бири даа, янъысы къошулгъан сонъ да эвде ич бир шей денъишмеди. О кене ойле мазун чекинчек оларакъ къалгъан, ялынъыз бираз кямильдже, темиздже олгъан эди.

О исе, Сакинеде истеген эр шейни булгъан, севимли огълу ичюн теляш энди оны къыйнамай эди. Чюнки, Сакине онынънен анасындан назик, бабасындан къайгъырувчан эди. О, башыны котермек, эвде эмиране саибе олмакъ ичюн озюнинъ янъы вазиетинден файдаланмагъа ич бир дефа тырышмады. Агъызы бар, тили ёкъ киби, сес чыкъармады, итаатнен бейине, онынъ огълуна ярарлыкъ косьтермектен гъайры ич бир шей истемеди.

Сакиненен никяда булунув мумкюн ола бильмезди, эм бу оны тынчландырды. Сакине ондан даима ашагъыда оладжакътыр. О, озь тарафындан, эвленюв хусусында эр шейден аз тюшюне эди. Хызметкяр исе, къанааткяр ве корюльгенине коре, бахтияр эди.

Эгер бир ал онынъ раатлыгъыны бозмагъан олса, омюр бир ольчюде ве озь кетишатынен акъувыны девам эттирир эди. Сакине юкке къалды. О озюне ер тапмады. Анълашылгъанына коре, бу ал чокътан башланса да, о кеч фаркъына баргъан. Къурсакъ етерлик дереджеде ачыкътан-ачыкъкъа, ола тургъаны киби, юклюликнинъ дёртюнджи, я да бешинджи айындаки киби къабаргъан.

О, Сакинеден, буны не ичюн эвельдже бильдирмегенини даргъынлыкънен сорады. Амма онъа айдын анълашылды ки, бу матюв-

чик шу олып кечкенге къаарьленмек дегиль де, аксине, къувана ве гъурурлы эди. О, теляшнен, тюшюнджеге далды.

Эгер Сакине догъурса, онъа эвленмеге меджбур оладжакъ ве о, эвде саибе, огълунынъ огей анасы ерини ишгъаль этеджек. Эгер хызметкярына эвленювнинъ бутюн масхаралыгына разы олса биле, эписи бир, огълу себебинден буны япа бильмез эди. Сакине догъурса денъишир. Озюнинъ бутюн незакетини, муляйимлигини о балагъа берир, онынъ огълу исе, огей аналардаки бутюн ят балалар киби, онынъ амансыз душманы олур. Сонъра бу индемез, итаатлы Сакине де пек денъишир. Ёкъ, ёкъ! О, юкюнден мумкюн олгъаны къадар тез къуртулмакъ керек. Акъибети насыл олса биле, баланы тюшюртмек керек, деп тюшюнди.

Сакинени озь одасына чагъырды ве эмиране сеснен:

— Кийин, экимге бармамыз керек,— деди.

О къыбырдамады, ич бир арекет япмады, ялынъыз башыны эгди.

Сонъра яваштан:

— Мен сагъламым, бейим,—деди.— Экимге бармагъа аджет ёкъ.

— Сен бу юктен къуртулмакъ керексинъ.

Сакине башыны сильдкти. Корюле ки, онынъ сёзлерини анъламай эди о.

— Эким сени ичинъдекинъден къуртарыр,— деп текрарлады о кене.

Онынъ юзюнде шашкъынлыкъ пейда олды. Къоркъкъанындан эллерини къурсагъы устюне къойды:

— Мени бундан къуртараджакъмы? Не ичюн, меним бейим?— дие сорады.

— Бизим арамызда олып кечкен вакъиа-

нынъ ич бир тюрлю излери олмамакъ керек.

— Догъса, мен оны сакъларым.

— Мен буны истемейим.

— Мен исе истейим, бейим.

О сертленди:

— Не вакъыттан берли сен озь истеклеринъни айта башладынъ, шашкъын.

— Бу, меним екяне истегим. Сонъ ич бир заман, ич бир шей риджа этмем. Мен севем сизни, бейим. Мен сизден олгъан эвлятны къорумакъ истейим. Сизни онынъ ичюн раатсызламам мен. О тек меним огълум олур, сизге, эр вакъыт, мен ишлеген киби хызметчи олур. О сизинъ баланъыз олгъаныны ич кимсеге сейлемем. Мен оны келип-кечкен бир кишиден илиндирдим, дерим. Оны манъа багъышланъыз. Бу, меним сизге бирден-бир риджам. Мен оны сизни, сизнен багълы эр шейни севгеним киби севем.

Бойле арaретли, самимий сёзлерден айретте къалды о. «Бойле ахмакъчыкъ бунынъ киби алевли, эеджанлы сёзлерни насыл айта бильди! Олар юрегининъ терениндeн чыкътылар. Ой, кедер!..» деп тааджипленди ве бу фаркъсыз малнынъ онъа севги толу юреги олгъанына шубеленмеди.

Факъат... «Онынъ огюнде чыкъымсызлыкъ япмакъ акъылсызлыкъ олур эди», деген къараргъа кельди, кенди ичюн дегиль де, огълу ичюн къатты олмакъ керек. «Эбет, дуйгъуларгъа къапылмамакъ лязим. Иш адамы олмакъ керек. Сакине озь юкюнен агъыр мусибет. О юксиз алында бинъ дефа файдалы», дие тюшюнди.

Онъа бакъты, башыны эгди. Сонъра:

— Мен оны истемейим. Эгер сен мени кер-

чектен севсенъ, сен де мен истеген меселени арз этмек керексинъ. Биз ондан къуртулмакъ керекмиз.

— Динълейим сизни, меним бейим.

Юктен къуртулмакъ енгиль иш олмагъаныны, бунъа разы олгъан экимни тапмакъ къыйын экенини о биле эди.

Онынъ хатыры ичюн шу операцияны озь устюне аладжакъ екяне эким бу, къадынынынъ якъын досту, доктор Сеид Ибраим эди. О джесаретли, алидженап адам. Онынъ вазиетини анълар ве операциянынъ зарурлыгъынен о разылашыр, дие ишанды.

Сакине ерден козь алмадан, онынънен янъяна кетмекте эди.

Энди къабулханенинъ къапысында о Сакинеге козь ташлады ве йымшакълыкънен:

— Зарар ёкъ, Сакине, эр шей сырасында, эйи олур. Бу адий операция. Эгер огълум олмаса мен буны япмаз эдим. Ялынъыз онынъ ичюн... Сенинъ ялынъыз оны тюшюнгенинъни истейим,— деди.

— Динълейим сизни, меним бейим.

Экимге о бир озю кирди, Сакине исе коридорда искемлеге отурды.

Эким онынъ икяесини тааджипленген алда, индемей динъледи. Ниает, башыны саллап:

— Беш ай. Къыйын операция,— деди.

— Билем. Лякин япмакъ керек. Набиль ичюн...

...Эким операцияны битирди ве Сакине сусты. О бейи истемеген юктен къыйметли фиятнен — аят фиятынен къуртулды. Торлу бакъышнен оданы козьден кечирди. Онынъ козьлери экимнинъ агъаргъан юзюнде токъ-

талдылар, дудакъларында кинаели кульКЮ алямети корюнди. Йымшакъ зайыф сеснен:

— Доктор...— деди.

— Не дейсинъ?

— Операция биттими?

— Эбет.

— Мен ичимдекинден къуртулдыммы?

— Эбет.

— Ах, эгер о бильсе эди...

— Онынъ нени бильмеси керек?

— Мен онынъ огълундан... башкъа адамнынъ огълу ичюн къуртулгъанымны бильсе эди.

— Сус, санъа шимдилик сейленмек мумкюн дегиль.

— Мен тез раатланыр, эр кеснен эбедиен ведалашырым. Козь огюне кетиринъ, доктор, о кенди огълундан.. сизнинъки ичюн къуртулды. О, сизинъ огълунызнынъ месютлиги ичюн сизден озь огълуны ольдюрменъизни риджа этти. Бир тасавур этинъиз!

— Сус. Сандыракълавны токътат.

— Мен сандыракъламайым. Сиз догърусыны менден яхшы билесинъиз. Сиз ве онынъ къарысы хусусында тек мен биле эдим. О Набильни сизден догъургъаныны пек яхшы билесинъиз. Мен ичимде ташыдыгъым, онынъ акъикъий огълуны, манъа къалдырмасыны риджа эттим. Бу онынъ баласы эди, мен онъа ялан сейлемедим, хиянет этмедим. Лякин о меним риджамны ред этти, мен ахмакъ, индемез, итаатлы хызметкяр эдим.

— Сандыракъламакъ етер, серсем.

Къапы яваштан ачылды, юзю бус-бутюн агъаргъан, къоркъудан джансызлангъан алда

о ичери кирди ве къалтыравукъ сесинен сорады:

— Онъа не олды?

— Ич бир шей, сандыракълай,— деп джевап берди, эким.

Сакине озь бейине козьлерини тикти, элини узатты, сонъра, онынъ авучыны булуракъ, озюнинъ арекетсиз дудакъларына къойды ве козьлерини юмды. Бундан сонъ арап къызы ич бир сёз сёйлемеди.

ЭФСАНЕВИЙ АДАМЛАР

Саба. Туташ ешиллик къучагъында кенишлеген янъы къасабаны даа тазе тахта, киреч, боя къокъугъан айдын биналар яраштыралар. Кунешнинъ алтын нурлары озенни, багъчалар ве тарлаларны ялдызлайлар. Тереклер, чименлер къуш нагъмелеринен сесленелер. Бу манзарагъа къошулгъан — къурулып битеяткъан дёрт къатлы бинагъа якълашкъан эки йигиттен бири — районларара къуруджылыкъ идаресининъ башы:

— Бу къоджаман эв де азыр демек мумкюн. Тышкъы ишлери бутюнлей битти. Одаларнынъ ичерисинде сонъки ишлер кете. Тезден баягъы адамлар даа янъы эвге кочеджеклер,— деп, балконлар, пенджерелереге бакъаракъ озю де сукъланды.

Дертюнджи къаттан йыр эшитиле:

Дерелер шума-шума...
Нелер кельди башыма...

Бинанынъ огюне, асфальт тёшельмеси ичюн ерлерни тегизлеп, арткъач топракъны бир

четке уймелеген, бульдозер бирден гъычырдай-патырдай, йыр сеслери онъа къарышалар.

Олар учюнджи къаткъа котерильгенде бульдозер гурюльтилери ашагъыда къала, юкъарыда йыр бир маниасыз янъгъырай:

Ах, деречик — озенчик
Ирмакълы акъасынъ сен,
Козьлеримнинъ ичине
Меракълы бакъасынъ сен.

Сонъ бу йырны дигер сес башкъа сёзлернен текрарлай:

Озенчик акъа-акъа
Айтмагъан йыр къалмады,
Къызларгъа бакъа-бакъа
Козюмде нур къалмады.

Шакъылды котериле. Дёртюнджи къаттаки бир квартирагъа киреллер. Боя ве киреч къокъуй. Иш кийимлери мавы, беяз, къаверенки... бояларнен сырлангъан адамлар шенъкъората къапы, пенджере ве табан тёшемелерини боялайлар. Селямлашувдан сонъ, чал мыйыкълы эмдже «иш къолай олсунгъа»:

— Сагъ олунъыз, буюрынъыз!— деп, оларнен эль тутуша.

Къуруджылыкъ идаресининъ башы насылдыр чертёжларгъа козь тикип тургъан узунджа бойлу, арыкъча йигитке:

— Недим, сен керек эдинъ,— дей.

Йигит исе:

— Меннен лафынъыз олса, риджа этем, идареге тюшейик,— дей де, оларнен бинадан чыкъа, меркезий сокъакънынъ дигер тарафындаки районларара къуруджылыкъ идаресине бара, учевлешип дивангъа ерлешелер.

— ...Эки йыл огюне Ташкент политехника институтынынъ къуруджылыкъ факультетини битирдим. Бу тешкилятта баш инженер вазифесинде чалыша башладым. Адет, незакет лугъатында «иш къолай» деген ибаре бар амма, аммасы, омюрде къолай эмек аз. Беш сене эм къуруджылыкъта чалыштым, эм гъиябий окъудым. Шукюр, макъсадыма ириштим. Инсанларнынъ эйилиги ичюн эв, мектеп, чешмелер къурдурам,— деп анълата Недим махсус онынънен субетлешмеге кельген виляет газетасынынъ хадимине джевабен.

— Алидженап ишлер. Вакътынен бабалар да бизлер ичюн къургъанлар, достум,— дей мухбир.— Несильден-несильге...

— Догъру. Э, бу этрафтаки беш районда земане биналарыны менсиз де къурдургъан инженер етерлик тапылыр эди, шубесиз. Ойле олса да, озь зенаатым, унеримнен гъурурлым...

— Эшиткениме коре, озь осьмюрлик кечмишинънен де гъурурланмагъа акъкъынъ бар экен, Недим, Сейлесе...

— Эмиети бар экенми?

— Эльбетте.

Бу сёзлерден сонъ инженер Недим Кокташлы эфсанеге бенъзер икяесини башлай:

— Узакъта къалгъан дешетли йылнынъ эбедий теляшлы хатрасы о. Ягъмур шувулдап къуйгъан, сачакълардан къалдырымларгъа тёкюльген, сокъакълар бойлап акъкъан, зифт къаранлыкъ бир гедже эди. Кимдир пенджеремизни учь кере къакъты. Анам, «корьдинъизми, Рамазан агъанъ тамам вакътында кельди», деп, къапыгъа чапты. Ичери ешиль ягъмурлыгъындан сув тамчылагъан, чызма-

лары джибинген адам, деми сизнен эль тутушкъан бояджылар бригадасынынъ башы, сабыкъ партизан Рамазан агъа кирди. «Азырсынъызмы, апте? Ашыкъмакъ керек», деди о. Анам: «Азыр олмагъа не бар, балаларны юкълатмай турам. Олгъан юкюм анавы», деп, кровать устюндеки эки богъчаны косьтерди. Рамазан агъа богъчаларны ягъмурлыгъы астына, эки къолтугъына къысып, «шимдилик кичкене огъланчыкъны озюнъиз ала турынъ, апте», сёзлеринен къапыгъа догърулды. Мен ичимден, «энди он эки яшындам, балабан олдым. Анама мен де ярдым этмек кереким», дие тюшюндим. Титис гедже, шиддетли ягъмур къоркъусына рагъмен, буны дегерли иш сайдым. Рамазан агъанынъ, «апте, эв-баркъынъызны, мулькюнъизни къалдырап кетеятырсынъыз. Эр алда, къапыларны къавий килитлеп чыкъынъыз», насиатынен сокъакъ къапыны биле бекледик. Аралыкъта янымызгъа учь тарафтан учь эркек якълаштылар. Олардан бири учь яшындаки огълан къардащчыгъымны анамнынъ къучагъындан ягъмурлыгъы тюбюне алды, дигери меним элимден тутты. Учюнджиси, пос мыйыкълы денъизджи, ягъмурлыгъы тюбюнден автоматыны азыр тутмакъта эди. Мен Рамазан агъанынъ онъа, «мудафаа силялы къуветимиз сенсинъ, Къадыр. Козюнъни ач, фашист патруллери бойле геджелерде де расткеле билелер. Кеттик!» дегенини эшиттим. Денъизджи: «Бу операцияда эки достум балаларгъа мукъайт олсунлар. Мен азыр турам...» деди ташкъынлы зиндан гедженинъ белясына къулакъ асмай. Элимден тутып кеткен йигит: «Виктор Жигулин, Заур Чалар балаларны да, мат-

росны да къорчаламагъа азырлар!» дее шакъа этти.

Тар аралыкълардан адымлай эдик. Ер, дерсинъ, сув тюбюнде къалгъан, тереклер букюльген... Къасаба шувулты алтында. Бойле саатте яваш лафларны, аякъ шапылтыларыны ким эшитеджек?.. Биз сонъки маалледен чёльге чыкъып, дереге эне башлагъанда йигит мени котерип омузлары устюне алды: «Тетик ол, Будённый атлысы!» деп кульди.

Дерелер, багъчалар, кестирмелер кечип, чокъ, пек чокъ юрдик! Дёрт партизаннынъ, хусусан, анамнынъ ёрулгъаны дуюла эди. Ниает, Рамазан агъа: «Орталан дагъларына кельдик», деп, бизни ял алмагъа токътатты. Эркеклер газетадан сигар ясап тютеттилер. Эки сааттен сонъ партизанлар аилемизни ерге инсан боюнджа къазылгъан, тёпеси пытакълар, фанер тахтасы ве пиченнен ортюльген, орман шараитында пек яхшы маскирленген ерде къалдырып къасеветленмей, раат юкъламамызны тенбилеп, хайырлы гедже тилеп кеттилер. Анам сылакъ урбаларымызны къуруларынен денъиштирди. Къокъулы пичен устюнден брезент яйылы мейдан сетте татлы юкъугъа далдыкъ... Мени шу татлы юкъудан, деми сиз янъы бинада эшиткен тюркю, уянты.

Дерелер шума-шума,
Нелер кельди башыма...

Козьлеримни ачтым. Аэнкли сес бутюн орманны чынълатмакъта эди. Акъырындан тышкъа чыкътым. Энди меним ичюн керчек икяе къараманы олгъан баш ёлдашымыз Рамазан агъа ве бир къач партизан бизим «эв»

янында тюфеклерини темизлемекте эдилер. О йырламакътан токътады, меним башымны сыйпады: «Сонъ, яхшы юкъладынъмы, Чора-батыр? Орман авасы бешиктен эйи кейф берир. Шай, демек, сен Бедин Кокташлынынъ огълусынъ? Яхшы! Бабанъ бизим отряднынъ комиссары, демек, сиясий ёлбашчысы. Фашистлер буны бильген, бир чокъ партизан операцияларына шахсен онынъ елбашчылыкъ япкъаныны эшиткен, бу куньлерде бабанънынъ ерине аиленъизнен, эпинъизни ёкъ этеджек экенлер. Партизанлар Шаркъий Бирлешмеси штабынынъ эмиринен, алдыны алдырып, сизни махсус аилелер ичюн лагеримизге алып къачтыкъ, бирадер. Билем, бабанъ дженктен эвель район маариф болюгининъ мудири эди. акъикъий ленинджи, акъикъий инсан. Шимди дагъ къарталларынынъ ёлбашчыларындан бири. Деделер-бабалар, «ат изини тай басар», дегенлер. Бабанъа оша!»— деди о манъа. Сонъ севимли тюркюсини девам этти. Иште, шу тюркю хатрама, рухума шу куньден сонъра буюк вакъиаларнен берабер синъди...

Недим бабасынен насыл корюшкенлерини, осьмюрлигинде партизан турмушына насыл аякъ аткъаныны араретнен сёйледи:

— Бабам азгъын ве ёргъун эди. Бизни къучакълады, опьти. Бала олсам да, онынъ алымызгъа бакъып къайгъыргъаныны, аджынгъаныны сездим. Бу къайгъы душман эсирлигинде, зулумда къалгъан бутюн халкъ ичюн, тувгъан ерлер ичюн янув эди. Эльбетте. Къыскъасы, 1943 сенесининъ кузюнде мен де кучюк партизан олдым. Буны шакъа деменъ, кучюк разведкаджы эдим. Базы опера-

циялар алдындан, келишикли разведкагъа мени ёллай эдилер. Эки кере партизанлар гизли эльчиси Зия агъанынъ узуруна ормандан вазифе ве ёл косьтерюв мектюплери алып бардым. Эки-учь район арасында не ерде душманнынъ насыл кучьлери ерлешкенини билип кельдим. Затен Коктебельде фашистлернинъ бензин базасынынъ патлавына мен себепчи олгъан эдим... Арадан нидже йыллар кечти. Энди эр шей унутулгъан киби... Оджа къардашым базан, «агъа, бири-бирине багъышлап шиир язгъан къокъав шаирлер киби, бири-биримизнинъ кечмиш балалыгъымыз акъкъында матбуаткъа язмайыкъмы?»— деп куле. Тюшюнип бакъсанъ, о вакъытта бойле вакъиалар аз олгъан эдими, эписини язмакъ шартмы?..

— Булар джесюрлик, буюк ватанперверлик мисаллери. Он эки яшындаки партизан-разведкаджы! Бу эфсаневий къараманлыкъ.

Недим башыны эге, сигаретини чеке.

— Биз ормангъа чыкъкъан йылнынъ сонъунда пек къатты урушлар олды, душман алай кучьлерини джебэге чеккенинден, онынъ тазыйыкъы зайыфлашкъан койлерни, шеэрлерни — эали терк этерек, орманларгъа, партизанларнынъ къанатлары астына сыйыкъмагъа чыкъа башлады. Бизим лагерь де бойле аилелернен толды. Бунъа зытлангъан фашист джанийлери бирден орманларгъа далып башладылар. Партизанларнен айдутлар арасында къанлы чарпышмалар алевленди... Шу куньлернинъ биринде мен бабамны, сонъки кере, партизанлар Шаркъий Бирлешмесининъ командири Сейдали агъа Ибраимовнен берабер корьдим. Сонъки кере... Рамазан агъа

баягъы гизлеп юрсе де, ахыр бир кунь, СС ве СД зондеркомандаларынынъ техниканен къуветлендирильген болюклеринен агъыр урушларда бабамнынъ, бир такъым партизанларнынъ эляк олгъанлары эшитильди. Башымыздан шу къадар яныкъ баскъанда, биз булунгъан аилевий лагерь фашистлер элине кечмесинми?.. Эпимизни эсир алды, бала-чагъа, къызлар, къадынлар ве къартларны къамчылап, сопалап, урьян-пурьян алда, тизден къар ерлерден къасабагъа айдадылар. Сувукъ ичимизге-багъырымызгъа отти. Аякъларымыз къанады. Чыдадыкъ. Дёрт тарафы тикенли теллернен сарувлы эсирлик лагерине къападылар. Чыдадыкъ. Анамнен экимиз озь вазиетимизни унутып, къардашчыгъымны олюмден сакълай эдик. Бир саба, мабуслер олюм беклеп тургъанда, лагерь комендантынынъ ярдымджысы, фашист лейтенанты танышымыз Эсма аптенен биз яткъан ерге келип чыкъмасынлармы? «Ана, энди оладжакъ олды. Тильмачлыкъкъа огренген Эсма бизни сатса керек. Атарлар...» деп янықълады анам. Эр кес шай белледи. Сонъ, анам озюни эльге алды. Козьяшларыны сильди. Къашларыны тюйди. Дюньяда нелер олмай...

Недим мухбирге тикилип бакъа.

— Эр шей ола биле...

— Ойле экен. Лагерьден чыкъкъан сонъра мен бунъа инандым. Лейтенант бизни Эсма аптеге къошып, русча ярым-ёрту «тез кетинъиз!..» демесинми. Джайдыкъ. Эсма аптеден анъласакъ, лейтенант фашизмнинъ хас душманы, Германияда бутюн вакъыт, бир сыра аркъадашлары киби, озюнинъ кимлигини ресмиеттен гизлеп юрген немсе коммунисти

экен. Эсма апте исе, баскъынджыларгъа яландан хызмет эткен гизли партизан векили олып, лейтенантнен умумий тиль тапкъан, дагъдан кельген вазифелер боюнджа бирликте муим ишлер алып бара экенлер. Къыскъасы аилемизни бу сефер де, якъын олюмден кене корюльмеген партизан эли къуртаргъан. Апте орталыкънынъ дешетли къалабалыгъындан, агъыр режимден сакъынып, бизни бир ай, озь магъазында, сонъ азбарындаки кёр къуюда сакълы тутты. Шукюр сагъ къалдыкъ. Тарихий икяем иште шу къадар.

— Акъикъатен, Недим, Рамазан агъа йырлагъаны киби сенинъ де аят ёлунънынъ дерелери шума-шума экен де... икяенъ исе, эфсаневий.

— Кельди, кечти... Шу корьгенлеримиз ичюн дженкке лянет деймиз. Къаршымыз. Барышыкъ омюр биналары къурамыз. Энъ юксек, айдын бинаны — Коммунизмны къурамыз. Шай, айды, мен барып бригадаларнынъ ишлерини бакъайым.

Олар сокъакъкъа чыкъалар. Сельбилер сакин тепренелер. Озен шырылдап акъа.

Учь йигит омуз-омузгъа адымлайлар.

«ОНЪМАЙДЖАКЪ АДАМ»

Чевреге тазе салкъынлыкъ тюштю. Кок гудюрдеди. Чуллу къара булутлар арасында йылдырым къамчысы балкъылдады. Шувулдап сагъанакъ кельди. Гудюрди, шатырды текрарланды. Софада юкълагъан чал сачлы, кесментик адам сескенип уянды. Пенджереден тышкъа козь ташлады:

— Кене ягъмур десе, Лира. Июнь орталыкъны амма да суварды.

— Кене ягъмур, баба,— деди сет устюнде китап окъуп отургъан къыз.— Саба емеги азыр. Анам сизни ашханеде беклей.

Баба ювунды, сачларыны, сачлары киби куль ренкиндеки мыйыгъыны тарады.

— Шаяне, къаве меселеси?..

Шенъ джевап эшитильди:

— Азыр.

О ашханеге догърулды.

Дагъ фенлери институтынынъ геология факультетининъ сонъки курсыны битиреяткъан къызы Лира, дерс амелияты оларакъ, дагълар, орманларнынъ романтикалы ёлларында энди бираз юрген, бир къач къыскъа сеяатларгъа барып кельген, буюк аят босагъасында булунгъан чин хаялджы яш мутехассыс эди. Лиранынъ кене бир хасиети бар эди ки, озю энъ меракълы, февкъульаде адисе дие сайгъан базы бир вакъиаларны язып ташлагъан махсус «Хатиралер дефтери» бар эди. Бундан макъсады не, бу къайдларны не япаджакъ?.. Бу сырны, козь къамаштырыджы, сия сачлары эки омузына тёкюльген, эля козьлю, сукъландырыджы эндамлы дюльберден, башкъа ич кимсе бильмей эди. О шимди де чантасындан шу дефтерини алды, ачты. Нелердир язмагъа тутунды: «Меним бабамда чокъ меракълы бир адет бар. Кок гудюрдеп, шемшек чакъып башладымы, о, абдырап, юкъусындан уяна. 1941 сенеси июньде башлагъан дешетли фаджиа гудюрдилери, йылдырымларынынъ психологик тесири олса керек. Сезем, озю буны чокътан биле. Индемей. Агъам, хусусан, дже-

бэджи эким анам да бунынъ фаркъындалар. Биз де индемеймиз. Анълашылгъан меселе. Ульке нюмюне-теджрибе мектебини битирген сонъ, бу далгъалы аланлар севдасы ариза берип, денъиз флотуна арбий хызметке кеткен. Анда окъугъан, мичман рутбесине иришкен. Иришкен амма, сербест хаялынынъ къанатлары къырылгъан: чагъалалар чивильдешкен тувгъан саиллерге, мукъаддес Ана-Юрткъа дженк сазагъаны саркъкъан... Бу алем янгъынынынъ ильк куню Одесса янларында шиддетли дёгюшлерге кирген яш мичман, чокъ фелякетлерден сонъ, эфсаневий Кучюк топракъ джесюрликлеринен та Авропагъа къадар азатлыкънен баргъан, Фанфарлар Ватан дженкининъ гъалебесини чалгъанда Варна лиманында экен. Шимди бизге айтмасы къолай: дёрт йыл денъизде ве къарада алевли джебэлернинъ мутхиш месафелерини кечмек, эр саат олюмнен ян-яна адымламакъ, маденлер, ташлар янгъан мушкуль алларгъа даянмакъ не олгъаныны юрегимизнен бир ис этейикчи... Ах, агъыр яралары вуджудларында лянетли дженкнинъ хатра тамгъалары олоракъ къалгъан, аля сызлагъан, нидже достлары, полкдаш аркъадашлары козьлери огюнде къоркъунчлы эляк олгъан, тувгъанлары, аилелеринден, севгилисинден айырылгъан, яшлыкъ умютлери, хаялларындан марум къалгъан шу себатлы джебэджилер — чаларгъан ветеранлар киби ис этип олса эдик... Бу бахытлы девиримиз, келеджегимиз ичюн, затен биз ичюн къан тёккен шуретли адамлардан бири — бабамнынъ да беденинде омюрлик къалгъан джебэ яралары онъа да барышыкъ аятны козь бебеги киби къорчала-

макъны хатырлатып туралар. Янгъан юртлар, козьяшлы аналар, балалар козьлери огюнден кетмейлер. Дженк садалары аля къулакъларында. Шунынъ ичюн кок гурюльдиси я да башкъа бир гурюльти эшитильсе о сескене, юкъусындан уяна. Шунынъ ичюн...»

Лира «Хатирелер дефтери»не бу сатырларны язаяткъанда ёл къапыдан эркек давушы янъгъырады:

— Реджеп, ишке... Сагъанакъ тынды.

Реджеп ашхане пенджересинден азбаргъа бакъты: кочюрме къапы огюнде джебэ аркъадашы, энди къасабадашы алатлы, сыджакъ сымалы Фатих Торнаджы тура эди. Янында пенсионер Джемиль эмдже де бар эди.

— Олян, даа эрте. Бир саат огюне кетеджексинъми? Эйиси, ичери кир, къавеге буюрынъыз,— дие чагъырды къонакъбай.

Кирдилер. Ичериде оларны бираз эслидже, Лирагъа пек бенъзеген, сачлары чалара башлагъанындан олса керек, хынанен боялгъан, череси яш келинчекке бенъзеген Шаяне софрагъа теклиф этти.

Фатих къавени бир уртлады да:

— Сонъ Реджеп, анавы «Запорожец» насыл олды?- Аладжакъсынъмы?

— Ёкъ, вазгечтим шу севдалыкътан,— деди Реджеп.— Арткъач баш агърысы...

— Тёвбе, насыл адамсынъ сен, озюнъни ич къайгъырмайсынъ. Бутюн вакъыт «уджунда бар» ишлерде чалыштынъ, шахсиетинъе бир файдасы тиймеди.— Фатих кулюмсиреп тургъан Реджепке бакъып, лафыны девам этти: — Э, шеэрде буюк къуруджылыкъ трести къоджаман автопаркынынъ башы вазифесинде

он беш йыл хызмет эттинъ де, бир аякъмашинасына биле малик оламадынъ.

— Ойле-е...— деди Шаяне енгильден.

— Насыл да ойле... Джебэ аркъадашымыз бу. Учюмиз денъизджилернинъ бир батальонында эдик. Э, атешлер ичинде, олюмли куньлерде бирге эдик, бир къазандан боткъа ашадыкъ.— Фатих кулюмсиреди:— Сен исе дженк битер-битмез шинелининъ якъасына япыштынъ, къарысы ола къойдынъ. Э, яхшы. Къыскъасы, джан достумыз бу. Шу первасызлыкълары ичюн кимерде аджыйсынъ буны,— деди о.— Папийге сув юкъмай, бунъа иш букъмай...

— Не япмалы, агъа, табиаты ойле...

— Ойле дегиль, Шаяне-е. Я сен сабыкъ медицина капитаны хирург онъа не тесир этмейсинъ, сусасынъ? Инсан озь аилеси, эвибаркъы ичюн де бираз тирнекли олмакъ керек. Мына, эшьянъыз адий, бабалар девирини анъдыра демек мумкюн. Шахсий эвчигинъиз, атта, гъалиба, эманет дефтерчигинъиз де ёкъ. Эминим ки, эки косьтюми олса учь этмез. Бойле яшамакъ не о?..

— Яшаймыз,— Шаяне шакъылдап кульди.— Бармыз...

— Земанеджеми? Ёкъ, дерим. Мен, берджимек шорбасынен кечинесинъиз демейим, амма, ёргъанынъызгъа коре аякъ узатмакъ керек... Догъру, къарысыны, эки эвлядыны джандан севе. Сизге алгъан урбаларыны: антер, аякъкъапларыны шифоньерлерге сыгъдырып оламайсынъыз. Халкъ хозяйствосы мувафакъиетлерининъ эв сергиси тешкиль эте билесинъиз. Э, яхшы. Сонъ, чапкъалады, гъайрет этти — огълуна да, къызына да юк-

сек тасиль алдыртты. Бири маденджи инженер олды, дигери геолог. Сонъ огълунъыз бир къызны тапып кельди, эвленди. Э, яхшы. Шеэрде дёрт козьлю квартирасыны огълуна къалдырды, бу бизим совхозгъа кочип кельди. Энди бу ерде техника базасынынъ башы. Автомашиналар онынъ имаесинде, амма «репертуары» денъишмеди: эски амам, эски тас.

— Къавенъни ич, сувуды. Биз экинджи фильджанларнынъ тельбериндсн фал бакъаятырмыз,— деп кульди Реджеп.

— Бакъ. «Запорожец»ни де бакъ. Совхоз ёлбашчылыгъы оны санъа укюмет фиятынен бере. Паранъ етмесе бир къысымыны менден одюнч ал. Аякъларынъа зор берип юрювден къуртулырсынъ.

— Бир шей олмаз. Дженкнинъ ялынлы месафелерини автомобильсиз кечкен эдик. Эмек ёлларыны кечмек не олсун?..

Фатих къызды. Аякъкъа къалкъты.

— Сабыкъ мичман, сабыкъ уйкен матросны динъле: къасаба джемааты арасында базы кишилернинъ, хусусан къомшуларнынъ санъа «онъмайджакъ адам» лагъабы такъкъанларыны эшиттинъми аслы? Къулакъларынъ чынъламадымы?.. «Пара тутмагъа, арттырмагъа бильмесе керек. Чешме сувундан башкъа шей ичмей, амма озь кумеси, озь копеги биле ёкъ. «Кок тарлалар» совхозынынъ эвинде кирада отура», дейлер.

Реджеп къашларыны чатты, сонъ кульди.

— Эль агъызына къыркъ аршын без етмез. Айтсынлар. Копек асрамагъанымнынъ себеби шу ки, алтынларымны пек терен комгеним, тапып оламайым. Юльбарскъа къорутаджакъ киби зенгинлигим ёкъ, достум.

Фатих эллерини керди, Джемиль эмджеге чевирильди:

— Озюни сыкъмай, я. Бир де адамны мезекке ала.

Къарт айва татлысыны чайнап юта да:

— Матарос, сен де бир четке алып къачма,— деди.— Реджеп озь ишлеринде беджерикли, гъайретли, намуслы чалышып кельген баба йигитлерден бирими-ёкъмы?

— Догъру...

— Тешкилятчы. Устаз. Шеэр бир якъта турсун, мында кельгенден сонъра яшлардан бир талай шофёрлар, тракторджылар, атта комбайнджылар осьтюрип етиштирди. Базы осьмюрлернинъ механизаторлар олып чыкъмаларына себепчи олды. Окъувлары, амелиятларына ярдым этти. Онъа риджанен баргъан эр бир кишиге элинден кельген эйиликни аямай. Иште, бу хасиетинен совхоз джемаатынынъ козюне кирди. Инсанларгъа тек инсанлыкъ япа. Аилесини де тюшюне. Лякин, озь месютлиги ичюн талапны бир капикке алмай. Бусы керчек...

— Янъыла. Мен шу базада эм чиленгир, эм торнаджы олып чалышам. Совхознынъ бир чокъ адамларында олгъан киби менде де Реджепке тилеген эр шейим бар. Гаражымда «Жигули»де тура. Бунынъ да ич олмагъанда, шу «Запорожец»ке саиплигини истейим. Олян, озю де бир шейни, биревни куньлемеге де бильмей я...

— Тенкъид кескинлешти э, мичман Дарбели аркъадаш...

— Шаяне, динъленъ, сизге меракълы бир вакъиа сёйлейим,— деди Торнаджы. Кене ерине отурды:— Кечкен раатлыкъ куню —

башынен ишмар этти о,— бунынънен Кокдайыр коюнде яшагъан достумыз Фаикъкъа мусафир бардыкъ. Азбарында, кениш сет устюнде, бир талай къомшулары урпатласын лакъырды этип отура эдилер. Бириси: «ялы бою эалимизнинъ эджатлары таврлар экен» десе, дигери: «ногъайларымызнынъ эджатлары къыпчакълар-къуманлардыр» дей, учюнджиси: «я бу орта ёлакълылар шуларнынъ къарышыкъ боткъасымы?» деп мунакъашаны къызгъынлаштыра эдилер. Оларнынъ арасында эки адамны мен корьгеним киби таныдым: базар къуртлары... Шу койге кочип кельгенлери даа эки йыл олмады, сарай киби эвлери, багъчалы азбарлары бар. Энди автомобиллери де бар экен. Реджеп оларны танымагъан киби олды. Насыл турмуш къургъанларыны да куньлегени ёкъ.

— Яхшы эткен. «Куньлез» сёзюни биз анъламаймыз,— деп кестирди Шаяне.

Торнаджы башыны бурды. Сусты. Бираз даа индемеди, къавелерини ичтилер.

Эреклерде кок гудюрдеди, уфукъларнынъ тёрюнде йылдырым балкъылдады. Олар хафиф ельчик эки тарафындаки гурь сельбилернинъ япракъларындан буллюр тамчыларны сильккен асфальт къалдырым бою адымлай эдилер. Устаханелерге якъынлагъан киби Джемиль къарт Реджепке сабалейин келювининъ себебини:

— Берекет тымары якъынлады. Бу къызгъын куньлерде кене комбайн дюменини элиме алмакъ истейим,— деп анълатты.

Дарбели шубеленген киби олды:

— Ёлбашчыларгъа сёйлейим,— деди.— Бу чокъ яхшы ниет.

— Япарым дедимми, япарым. Мен къарт дегиль, эслим. Эмекте исе генчим.

Олар кулюшти, тютюн якътылар. Чевреде табиатнынъ муджизевий манзарасы хош серинликнен нефес алмакъта эди. Шу джазибеликке кунеш шавлелери сачылгъаны киби, орталыкъ табирленильмез дереджеде ярашты.

Бу саатте джамлы софадан уфукътаки юдже дагъларны, орманларны, кумюш толкъунлы озенни, багъ-багъчаларны ве тарлаларны сейир этип тургъан Лира «Хатирелер дефтери»не кене шойле сатырларны къошкъан эди: «Бабамны азиз адам саям. Оны джандан севем. Истидатлы, инсаниетли эмекчи. Уста техник, механизатор. О, анъламагъан механизм, аппарат, озю идаре этмеген машина ёкъ, демек мумкюн. Ондан тюрлю зенаатлар огренген шегиртлери устазларынен гъуурлананалар. Эм о пек медениетли адам. Поэзияны, яшлар киби севе, окъуй. Бойле хасиетлерге, малик меним бабам».

Тюшюнджели къыз дефтерини ортти. Шу арада Шаяне:

— Лира, вакъыт олды, манъа кетмек керек,— дие сесленди.

Къыз, поликлиникагъа ишке кеткен анасыны озгъарып азбаргъа чыкъты. Опюштилер. Шаяне чабик адымларнен асфальтны такъылдатып кетти. Лира азбарнынъ гурь чечеклерине сукъланып бакъты:

— Бутюн Ватаным, иште, бойле — зийнетли!..

САТИРИК НОВЕЛЛАЛАР

АКЪАН СУВЛАР...

«Буюрынъыз» ресторана огюне мавы «Волга» келип токътады. Автомобильден боксёр сыфатында мазаллы бир далтабан тюшти.

— Мени беш куньден келип алырсынъ.

— Я не ерден тапарым, Асан агъа?

— Недай шофёрсынъ, оля?— «Асан агъасы» башынен ресторан янындаки мусафирханеге ишмар этти:— Мынавы гаснисадан да...

Сонъ балабан чантасыны саллай-саллай, ресторангъа кирди. Бош бир столны ишгъаль этти:

— Афициант!

Томалакъ къадын кельди:

— Динълейим.

— Бир банка...

Официант тутукъланды.

— Бир-р?

— Ишинъ олмасын...— о пианино чалгъан киби пармакъларынен столны такъырдатты.— Чай паранъ менден...

— Бир саатте беш куньлюк командировка парасынынъ амана ярысыны къаденинъ ичине сокъып, тышкъа чыкъты. Шеэр къайнакъ кунеш шавлелеринден, гуя, сары ягъ киби ирип кетеджек алда эди. О базаргъа тараф ёл алды. Шимди топракъ онынъ аякълары

астында йылышып кеткен киби корюне эди. Себзе, емиш сергилери, сепетли адамлар, эр шей козьлери огюнде дандюрюк киби фырланды. О бирден кийик сеснен айкъырды:

«Акъан сувлар ракъы олса...»

Уйле авгъанда меркезий кинотеатрде пейда олды ве бирден, тюрткен бугъа киби башыны бурып, кассагъа сокъулды. Невбеттеки кишилер зий-чув къычырыштылар. О, кичкене пенджеречикке чокъмар юмругъыны сокъып, кассаджы къадыннынъ отюни патлатты

— Яр-р-рын киногъа келеджем. Камедия о-олмаса, и-ишинъ бар!..

Акъшамгъа къадар чантасыны диварларгъа, тереклерге, ёлдан кечип-кеткенлерге ура берип, сокъакъларда лезгинка ойнап, «шенъленип» юрди. Къаш къараргъан вакъытта шеэр багъчасына келип далды. Чалгъыджыларгъа багъырды:

— Оркестринъиз манъа марш чалсын!— деп къылынды. Тап сонъу, шашмалап юререк, милиция идаресине барды, босагъагъа башыны къоюп, серильди, хурулдап башлады.

Узакъ «Илери» совхозынынъ ёлбашчылары:

— Памукъ йыгъыджыларгъа оглюклер аджеле керек эди...

— Экспедиторымыз шуларны тикиш устаханесинден тез алып келирми экен?— деп теляшлангъанда сув ичмез Сеитасан Менумеров сархушларны айындырув ханесинде тавангъа бакъып ята эди.

О:

— ...Курста окъу-тербие ишлерини козьден къачырмайыкъ. Базы оджаларымыз бу меселеге къулакъ асмайлар. Бойлелернинъ къуйрукъларына басмакъ керек оладжакъ...— дегенде аркъадан кимдир бирев:

— Я сизинъ не еринъизге басмакъ керек, Шевкетов аркъадаш?

Эр кес кульди.

Батыр Шевкетов оджалар топлашувындан пек элем этип, атта ачувланып чыкъты. Яры къаранлыкъ сокъакъ бою асабийлешип адымлай, озь-озюне: «Ким олгъаныны бильген олсам да... Бакъ сен будалагъа, мени — механизаторлар курсынынъ муалимини, нуткъ вакътында, ичкиджи, демек истеди. Резиль-масхара этти», деп афакъанланды. Кафе къаршысына кельгенде оны насылдыр кучь чекип токътатты.

— Ой-ой, кейфим къачаятыр. Нервама тийдилер. Энди валерианканъ да кяр этмез. Кене юз грамм атмакътан башкъа чарем къалмады.

Юз граммны бир къач кере текрар патлаткъаныны озю биле дуймады. Даа сымарлады. Бермедилер. Алекет чыкъарды. «Саат он. Кафе къапалды», деди де, тышары итеп ташладылар. Абына-сюрюне эвини къыдырып юргенде, курсантлары коре къалмасынлармы?

— Бир!

— Эки!

— Учь!— деди де, котерип алды, эвине кетирип быракътылар.

«Курс муалими» эвде тегин отурмады.

Къарысыны, баласыны-чагъасыны сёгди. Савут-сабаны къырды, парлады. Сонъ енълерини тиреп, къалын окълавны алды да, зифт къаранлыкъ азбаргъа чапып чыкъты. Козюне чарпкъан къолум-къомшунынъ артындан къувмагъа тутунды.

Шеэр устюнде танъ бельги бергенде сувгъа кельген къадынлар азбардаки салкъын чешме тюбюнде татлы-татлы юкълагъан танышларыны корип. севиндилер:

— Не де исе, шукюр...

— Маалле «батыры» тынчлангъан экен.

САКЪА

Шакир эмдже кеченлерде базардан балабан бир чапчакъ алып кельди. Къач кунь ичинде онъа кочер, эки копчек, бир де арыш такъыштырды. Къомшусы, «Акъдерья» колхозынынъ баш бухгалтери Зекерья къартнынъ къорасында янъы сакъаны корип, тааджипленди:

— Тёвбе, бу да не?— о азбарда агъач ёнып отургъан эмджеге якълашты.— Сакъамы?..

— Сакъа. Озюм ясадым. Энди бир де эшек аладжакъ олам.

— Яхшы, сонъ, не япаджакъ оласынъыз?

Къарт аякъларыны букип, багъдаш къурунып отурды:

— Унутма, тезден къыш, чёткюджи бирадер,— деди о кулюмсиреп.— Адети узре, эр йыл олгъаны киби бизим сув хозяйствомыз декабрь башларында кене арыкъларны темизлев ишине башлар. Шу вакъыт бизге кельген сувны да кесип, башкъа тарафкъа акъы-

тырлар. Арыкъларымыз баарьгедже темизленип битмез. Койдеки екяне чешме ,исе, кене де бузлап-къатып къалыр. Эр кунь танъда, я да иштен сонъ къаранлыкъта ягъмур-чамур, тизден къар демей къопкъаларнен эки-учь километр джаяв сув ташып башлармыз. Не, айткъанларым янълышмы? О бириси йылки, былтырки къыяметни унуттынъмы?— къарт кене йылмайып, козьлерини къысты.— Мына бу йыл шу мешакъатлы куньлерге тедарик коре башладым.

Бу сёзлер ве къартнынъ къышкъа азырлыгъы бухгалтерге анълашылмаз тесир ташлады. О чызмасынынъ сюйрю уджунен топракъны сызгъалап, сёйленди:

— Ёкъ-ёкъ, койде бузламагъан бир къач чешме къурув ичюн ве бир йылдан алай эвлерге трубаларнен сув агъы кетирюв ичюн махсус меджлислер отькердик. Къарарлар къабул эттик де. Техниканынъ бойле илери кеткен девиринде бу обоз да не...

Къарт элини силькти.

— Оть бульбулим. Эр йыл патлаткъан бош лафларынъыздан бу сакъа эйидир. Сизге де сув кетиририм. Топлашувда сёйленгенде ичерсинъиз. Тилинъизни, богъазынъызны сылатырсынъыз.

«БОЙДАКЪ»

Доландырыджылыгъы ичюн колхоз тюкянындан къувулгъан Аблямит бир йыл бир ерде чалышмадан, койде салланып юрди. Якъынларда исе бурнунынъ эки тарафында виргюльге бенъзер мыйыгъыны къыркътырды,

такъиесини башынынъ бир янына, ярым къавун шекильде къондурды.

— Бу къалпазанда бир денъишиклик олды. «Стилягалыкъ» япмакъ истейми не?— деп куле башладылар колхозджылар.

Сонъундан исе эр акъшам, къомшу койлер арасындаки ёлларда гъайып ола башлады.

— Тюф, тюф, бу да не демек экен?..— деп раатсызланып башлады къарысы Айше. Сонъ бир кунь, къоджасынынъ козюне тикленип бакъты да:— Эв-в, сен «хастам» деп, къаш къараргъанджа домалып юкълайсынъ. Геджелери исе, къайдалардадыр быралкъыланып юресинъ. Анавы «зем-зем суву» деген шейинъден де чокъча юта башладынъ, Айтчы, не олды шу санъа?— деди.

Аблямит баш пармагъынен юрегини косьтерди:

— Яндым...

Озюни дели-диванеликке урды. Къарысы бир балалы бу яш зомпанынъ ичи-багърына къайтадан «севги атеши» тюшеджегини, къорай киби туташып кетеджегини къайдан бильсин?.. Айше меселени бирден анъламады. «Къара севда» къоджасынынъ джевабыны шакъа, сачмалыкъ белледи.

Албу ки, чокъ кечмеден, худжур сырнынъ устю ачылды. Базы колхозджылар бу илекярнынъ къомшу станция буфетчиси Сафиенинъ пенджереси огюнден эр акъшам учь-дёрт кере чынълап, айлянып кечкенини коре къалдылар.

Онынъ:

Авелеймен тёпенъде, къоналмайман,
Бир тюсюнъни бермесенъ, къаналмайман...

сёзлери бала-чагъанынъ агъызына тюшти. Онынъ пешинден бу чынъны зынъгъылдата бердилер.

Шунъа бакъмадан, о, бир кунь Сафиени ёлда расткетирип, аякълары тюбюне йыкъылды. Сонъра тиз устюне келип, сагъ элини кокюсининъ сол тарафына басты:

— Бириндже севгиде янъылгъан бойдакъым. Пек яш эдим, мамур эдим... Багъышла, фиданым!— деп ялварды.

Бу акъшам озь эвининъ къапысындан:

— Мен даа келирим, бир данем, Айшем!— деп чыкъты.

Сафиенинъ къапысындан исе:

— Селям алейкум, Сафишка, сефам!— деп кирди. Ахыры, къарысына учь талакъ айтты. Огълунынъ элинден туттырып, эвден къувды. Барып «Сафишка»сыны алып кельди. Алекетли той япты. Кларнет, труба гурьледи, даре патлады, кемане гъыйкъылдады. Киев бала белине нишан шалыны багълап, «къомшу къызы къолайлы», деп йырлады, ойнады...

Бир афтадан сонъ, район меркезинде бир дюльбер къадынны корип, онъа да саташты. амма белягъа огърады:

— Сен аля даа сасып юресинъми? ЗАГСке яздырмадан къадын устюне къадын алырым, кимсе бурнума чертмез беллединъми? Мен шу идаренинъ мудирим. Санъа ойле бир запарта кесейим ки, турнанынъ къонгъан ерини корь!..

МУНДЕРИДЖЕ

ПОВЕСТЛЕР

Булутлар яткъан ерлерде 5
Эрлик сынавларындан кечкенлер 46

ИКЯЕЛЕР

Турист 101
Тешеккюр, доктор! 111
Мераба, севинч! 125
Хатырынъдамы, достум? 135
Виолончель чалгъан къыз 141
Бешик ёлджулыгъында 150
Сакине 156
Эфсаневий адамлар 167
,,Онъмайджакъ адам'' 175

САТИРИК НОВЕЛЛАЛАР

Акъан сувлар 184
,,Батыр'' 186
Сакъа 187
«Бойдакъ'' 188

На татарском языке

Решид Мурад

(Мурадов Решид)

ПРОШЕДШИЕ ИСПЫТАНИЯ МУЖЕСТВА

Повести и рассказы

Редактор *У. Эдемова*
Рессам *М. Волков*
Ресимлер редакторы *В. Немировский*
Техникий редактор *В. Барсукова*
Корректор *Л. Дерменджи*
ИБ № 2251

Басмаханеге берильди. 17.03.83. Басмагъа рухсет этильди. 25.11.83. Р.03869. Форматы 70Х90/32. Басмахане кягъыты№ 3. Эдебий гарнитурасы. . Юкъары басма. Шартлы басма табагъы 7,02. Шартлы кр.-отт 7,31. Нешир табагъы 6,96. Тиражы 2000. Сымарыш № 1547. Фияты. 75 кап. Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат неширияты. Ташкент, 700129. Навоий сокъагъы, 30.

Озьбекстан ССР Нешриятлар, полиграфия ве китап алыш-вериш тиджарети ишлери боюнджа УзССР Девлет комитети Ташкент „Матбуат" полиграфия истисал бирлешмесининъ Баш идареси. Ташкент, 700129, Навоий сокъагъы, 30.